

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГАЙКО ОЛЕГ СЕРГІЙОВИЧ

УДК: 321.001

ДИСЕРТАЦІЯ
НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ В НЕОВЕБЕРІАНСЬКИХ ТЕОРІЯХ
ДЕРЖАВИ

23.00.01. – Теорія та історія політичної науки

Політичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Гайко О. С.

Науковий керівник
Фісун Олександр Анатолійович
доктор політичних наук, професор

Харків – 2018

АНОТАЦІЯ

Гайко О.С. Національний суверенітет в неовеберіанських теоріях держави. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2018.

Дисертація присвячена дослідженню процесу формування, розповсюдження й трансформації національних суверенітетів у політологічній макроісторичній перспективі, представлений неовеберіанськими теоріями держави.

Розглядається процес формування національного суверенітету як наслідок масштабних соціально-економічних і політичних трансформацій Західної Європи, періоду Пізнього Середньовіччя, які призводять до послаблення імперського універсалізму та феодального партикуляризму, що обумовлює виникнення нової форми територіально обмеженої політичної організації – королівської влади, навколо якої відбувається процес централізації влади й актуалізація проблеми легітимізації влади.

Проаналізовано соціально-політичні, економічні й правові витоки теорії суверенітету та основні політико-правові концепції суверенітету, які можна поділити на класичні теорії суверенітету (Й. Альтузія, Ж. Боден, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк, Г.В.Ф. Гегель, Г. Еллінек, Г. Кельзен, К. Шмітт), сучасні теорії суверенітету в рамках теорії міжнародних відносин (К. Уолтц, С. Краснер) та сучасні постпозитивістські теорії суверенітету (Дж. Агамбен, М. Фуко, А. Негрі, М. Хардт).

Розглянуто неовеберіанську макроісторичну перспективу дослідження суверенітету, представлену військово-податковою теорією держави (Ч. Тіллі, У. Мак-Ніл, М. ван Кревельд, М. Манн), школою світ-системного аналізу (І. Валлерстайн, Дж. Аррігі), дослідженням соціальних революцій (Д. Голдстоун, Б. Мур), дослідженням геополітичної динаміки (Р. Колінз), а

також П. Андерсон і Б. Тешке, які розвивали власні теорії під впливом марксизму й веберіанства. Окремо варто виділити Н. Еліаса і Р. Лахмана.

Звернено увагу на проблему формування раціонально-бюрократичних інститутів, що виникають унаслідок розмежування економіки та політики й детермінують появу сучасних деперсоналізованих державних інститутів, забезпечивши перехід від абсолютистського суверенітету до національного суверенітету, у рамках якого тренд на централізацію державної влади поєднувався з розвитком демократичних інститутів.

Відзначається особливість функціонування раціонально-бюрократичних інститутів, що полягає в інтенсивному вилученні ресурсів, раціоналізації соціальної реальності через кооптацію, нейтралізацію та переформатування соціальних практик, виходячи з потреби найбільш оптимального вилучення ресурсів централізованою владою.

Підкреслено взаємозв'язок між національним суверенітетом, капіталізмом, установленням державної монополії на застосування насилля та розвитком демократичних інститутів. Останні розглядаються як результат централізації й розширення сфери контролю державною владою.

Звернено увагу на особливості трансформації капіталістичної системи, яка полягає в завершенні американського циклу накопичення капіталу й відзначається термінальною кризовою, що обумовлює турбулентність усього світового порядку й створює передумови для формування нового циклу накопичення капіталу на базі нового технологічного укладу. Трансформація капіталістичної системи призводить до глобальної турбулентності в системі світового порядку через посилення конкуренції між основними глобальними гравцями за доступ до ресурсів та ринків.

Розглянуто процес поступової втрати державами монополії на застосування насилля, що має вияв у збільшенні кількості військових конфліктів, у яких основними суб'єктами стають іррегулярні парамілітарні утворення, що перестають розглядати війну як інструмент досягнення політичної мети, а сприймають її як самоціль для отримання специфічної

військової ренти та закріплення певного соціального статусу. Низка обмежень на оголошення війни спричиняє розв'язання деякими країнами неконвенційних війн, що призводять до розмивання звичного розмежування на стан війни й стан миру. Часто такі війни веде не армія, а іррегулярні парамілітарні організації. Помітна тенденція збільшення країн капіталістичної периферії, не здатних забезпечити монополію на застосування насилля на власній території. Одночасно в країнах ядра капіталістичної системи помітна тенденція переходу на контрактну армію, скорочення чисельності армій, поява приватних військових кампаній і приватних охоронних організацій.

Розглянуто особливості функціонування сучасних ліберальних демократичних інститутів, сформованих під впливом емпіричної (інструментальної) теорії демократії, що призводить до уніфікації програм політичних партій, які нівелюють ідеологічні розбіжності, орієнтуючись на електоральний центр, до якого належить більшість виборців. Зміна правлячої партії в країнах сталої демократії часто не призводить до зміни реалізованої політики через існування раціональної бюрократії. Обмеженість можливостей виборців вплинути на курс державної політики спричиняє зростання в населення політичної апатії та підтримки радикальних і популістських ідей, спрямованих проти існуючого політичного істеблішменту, що може свідчити про кризу легітимності ліберальних демократичних інститутів для значної частини виборців.

Звернуто увагу на особливості радянської модернізації, що є прикладом успішної наздоганяючої модернізації, визначальна особливість якої – кооптація модерних раціонально-бюрократичних інститутів без інтеграції до капіталістичної системи – і яка є політичним, економічним та ідеологічним антикапіталістичним проектом. Серед визначальних чинників, що уможливили радянську модернізацію, слід зазначити такі: досвід інтенсифікації засобів контролю й вилучення ресурсів розвинутими капіталістичними країнами під час Першої світової війни; використання

досвіду наздоганяючої модернізації Пруссії, що виявляється в становленні централізованої держави, розвитку планової економіки, запровадженні мобілізаційної економіки; вплив організації конвеєрного виробництва; мобілізація суспільства й економіки під час Першої світової та громадянської війн.

Відзначено особливість українського політичного режиму, що полягає в поєднанні формальних бюрократичних інститутів із неформальною логікою їхнього функціонування, обумовленому наявністю рентоорієнтованих політичних гравців як основних суб'єктів політичного процесу, що створюють клієнтарно-патронажні мережі з метою встановлення контролю над державними інститутами з метою вилучення ренти. Політичний процес є боротьбою та спробою легітимізації через процедури виборів клієнтарно-патронажними мережами. Наявність відносно конкурентного політичного середовища пояснюється відсутністю єдиного централізованого джерела ренти, що змушує клієнтарно-патронажні мережі конкурувати на відносно вільних виборах за доступ до ресурсів, репрезентований державними інститутами.

Підкреслено, що особливістю функціонування українського політичного режиму є циклічність посилення/послаблення інституту президента, обумовленого логікою функціонування клієнтарно-патронажних мереж.

Запропоновано класифікацію рентоорієнтованих гравців за такими параметрами: ексклюзивні рентоорієнтовані гравці – системні актори політичного/економічного процесу, які мають досить потужну клієнтарно-патронажну мережу, що може кооптувати в собі різноманітні політичні проекти й державні інститути; інклюзивні рентоорієнтовані гравці – обмежені в можливості вилучення ресурсів політичні/економічні актори, які не мають потужної клієнтарно-патронажної мережі, що обумовлює стратегію їхньої поведінки (інтеграція в потужні клієнтарно-патронажні мережі з метою оптимізації власного статусу); рентоорієнтовані гравці другого порядку – значна частина виборців і населення, які використовують власні

посади й активне виборче право для отримання додаткового прибутку, тобто конвертують власну лояльність в обмін на реальні ресурси.

Розглянуто сучасний стан і перспективи українського політичного режиму та національного суверенітету в контексті сучасних внутрішніх і зовнішніх викликів.

Ключові слова: національний суверенітет, неовеберіанські теорії держави, капіталізм, держава сучасного типу, раціонально-бюрократичні інститути, демократія, монополія на застосування насилля, централізація.

ABSTRACT

Gaiko O.S. National Sovereignty in Neo-Weberian Theories of State. – The qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for receiving the scientific degree of the Candidate of Political Sciences, specialty 23.00.01 – Theory and History of Political Science. – V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2018.

The thesis is devoted to the study of the process of formation, distribution and transformation of national sovereignty in the politological macro-historical perspective, which is represented by the neo-Weberian theories of the state.

The process of formation of national sovereignty is viewed as a result of large-scale socio-economic and political transformations of Western Europe, the period of the Late Middle Ages, which lead to the weakening of imperial universalism and feudal particularism. This explains the emergence of a new form of territorially limited political organization – the royal power around which the process of centralization of power and actualization of the problem of legitimizing power takes place.

The sociopolitical, economic and legal origins of the theory of sovereignty and the main political and legal concepts of sovereignty that can be divided into classical theory of sovereignty (J. Althusius, J. Bodin, T. Hobbes, B. Spinoza, J.-J. Russo, J. Locke, G. V. F. Hegel, G. Jellinek, H. Kelsen, C. Schmitt), modern theories of sovereignty within the framework of the theory of international relations (K. Waltz, S. Krasner), modern post-positivist theories of sovereignty (J. Agamben, M. Foucault, A. Negri, M. Hardt) have been analyzed.

There has been viewed the neo-Weberian macro-historical perspective of the study of sovereignty, presented by the military tax theory of the state (Ch. Tilly, W. McNeil, M. van Kreveld, M. Mann), the school of world-system analysis (I. Wallerstein, J. Arrighi), the study of social revolutions (D. Goldstone, B. Moore), the study of geopolitical dynamics (R. Collins). P. Anderson and B. Teszke, who

developed their own theories under the influence of Marxism and Weberianism should be noted; N. Elias and P. Lahman should be separately distinguished.

The attention is drawn to the problem of the formation of rational-bureaucratic institutes, which appear because of the delineation of the economy and politics, and determine the emergence of modern depersonalized state institutions. They ensure the transition from absolutist sovereignty to national sovereignty, in which the trend towards centralization of state power was combined with the development of democratic institutions.

The specificity of the functioning of rational-bureaucratic institutes, which consists in intensive seizure of resources, rationalization of social reality through co-optation, neutralization and reformatting of social practices, is based on the need for the most optimal extraction of resources by centralized power.

The relationship between national sovereignty, capitalism, the establishment of a state monopoly on the use of violence and the development of democratic institutions is emphasized, the latter are considered as the result of centralization and expansion of the sphere of control by the state authorities.

The attention is paid to the specificities of the transformation of the capitalist system, which consists in the completion of the American cycle of accumulation of capital and marked by the terminal crisis. This causes the turbulence of the world order and creates the prerequisites for the formation of a new cycle of accumulation of capital based on the new technological structure. The transformation of the capitalist system leads to global turbulence in the world order system through increased competition between major global players for access to resources and markets.

The process of gradual loss by the states of the monopoly on the use of violence is considered, which manifests itself in increasing the number of military conflicts in which the main subjects are irregular paramilitary entities. They cease to consider war as an instrument for achieving the political goal, but perceive it as the main objective to obtain specific military rents and securing a certain social status. A series of limitations for states to declare warfare leads to the emergence

of non-conventional wars, which lead to the erosion of the usual delimitation of the state of war and the state of peace. Such wars are often conducted not by the army, but by irregular paramilitary organizations. A marked tendency to increase the countries of the capitalist periphery, which cannot provide a monopoly on the use of violence in their own territory. In the countries of the core of the capitalist system, there is a marked tendency for the transition to an army contract, the reduction of the number of armies, the emergence of private military campaigns and private security organizations.

The features of functioning of modern liberal democratic institutes, which are formed under the influence of the empirical (instrumental) theory of democracy, are considered, which leads to the unification of programs of political parties that offset ideological differences by targeting the electoral center, which includes the majority of voters. The change of the ruling party in the countries of sustainable democracy often does not lead to a change in the policy implemented because of the existence of a rational bureaucracy. The voter's margin of influence on the course of state policy leads to a situation of rising political apathy in the population and the support of radical and populist ideas directed against the existing political establishment, which can testify to the crisis of legitimacy of liberal democratic institutions for a significant part of voters.

Special attention is paid to the features of Soviet modernization, which is an example of a successful overhaul of modernization, which is a key feature of co-optation of modern rational-bureaucratic institutes without integrating into the capitalist system and representing a political, economic and ideological anti-capitalist project. The factors that predetermined the possibility of Soviet modernization can be considered:

- Experience of intensifying control and withdrawal of resources by developed capitalist countries during World War I;
- Implementation of the experience of overcoming the modernization of Prussia, which manifests itself in the formation of a centralized state, development of a planned economy, introduction of a mobilization economy;

- Influence of the organization of pipeline production;
- Mobilization of society and economy during World War I and civil war.

The specificity of the Ukrainian political regime is characterized by the combination of formal bureaucratic institutions with the informal logics of their functioning, which is conditioned by the presence of rent-oriented political players as the main subjects of the political process creating client and patronage networks in order to establish control over state institutions for the purpose of extraction rents. The political process is a struggle and attempt to legitimize through the election procedures by client and patronage networks. The presence of a relatively competitive political environment is due to the lack of a single centralized source of rent, which forces client and patronage networks to compete in relatively free elections for access to resources that are state institutions.

It is noted that the specificity of functioning of the Ukrainian political regime is the cyclicity of strengthening / weakening of the president institution, which is conditioned by the logics of the functioning of client and patronage networks.

The classification of rent-oriented players is proposed:

1) exclusive rent-oriented players – system actors of the political / economic process having a very powerful client-patronage network that can include various political projects and state institutions;

2) inclusive rent-oriented players – political / economic actors limited in the ability to extract resources not having a powerful client-patronage network that determines their strategy of behavior – integration into powerful client and patronage networks in order to optimize their own status;

3) second-rate rent-seeking players – a large part of voters and people using their own positions and having an active right to receive additional income, that is, convert their loyalty to real resources.

The current state and prospects of the Ukrainian political regime and national sovereignty are viewed in the context of existing internal and external challenges.

Key words: national sovereignty, neo-Weberian theories of the state, capitalism, state of the modern type, rational-bureaucratic institutes, democracy, monopoly on the use of violence, centralization.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Гайко О. С. Агоністична модель демократії: повернення нормативної політичної теорії / О. С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2011. – № 949. – Вип. 18. – С. 28-33.
2. Гайко О. С. Політичне як предмет дослідження / О. С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2011. – № 984. – Вип. 19. – С. 15-18.
3. Гайко О. С. Еволюція суверенітету: проблемне поле / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2012. – № 1031. – Вип. 22. – С. 9-14.
4. Гайко О. С. Капіталізм, національний суверенітет і демократія: стан сучасних ліберальних політій / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2013. – № 1060. – Вип. 23. – С. 16-21.
5. Гайко О. С. Надзвичайний стан і демократія: механізм збільшення повноважень держави в сучасних ліберальних демократіях / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2013. – № 1073. – Вип. 24. – С. 47-53.
6. Гайко О. С. Специфіка і перспективи українського політичного режиму / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2014. – № 1111. – Вип. 26. – С. 10-14.
7. Гайко О. С. Трансформація сучасної капіталістичної системи / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2014. – № 1132. – Вип. 27. – С. 114-119.
8. Гайко О. С. Трансформація держав сучасного типу / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2016. – Вип. 29. – С. 46-50.

9. Гайко О. С. Абсолютистський суверенітет і національний суверенітет: витоки формування національних держав / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2016. – Вип. 30. – С. 104-108.

10. Гайко О. С. Траєкторія розвитку пострадянського простору у контексті особливостей радянської модернізації: макроісторична перспектива / О. С. Гайко // S.P.A.C.E./ Society, Politics, Administration in Central Europe: Електронний науково-практичний журнал. – 2017. – № 6. – С. 9-12.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

11. Гайко О. С. Современное государство и кризис либеральной модели демократии / О. С. Гайко // Научно-методический и теоретический журнал «Социосфера». Часть 1. – Пенза: Научно-издательский центр «Социосфера» 2013. – №4. – С. 186-190.

Наукові праці апробаційного характеру:

12. Гайко О. С. Деліберативна демократія Ю. Габермаса / О. С. Гайко // Матеріали міжнародної наукової конференції «VI Харківські студентські філософські читання» (м. Харків, 2-3 квітня 2009 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 165-166.

13. Гайко О. С. Парадигми демократії: агрегативна (Й. Шумпетер), деліберативна (Ю. Хабермас) та агоністична (Ш. Муфф)/ О. С. Гайко // Соціологія у (пост) сучасності. Збірник тез доповідей учасників VII Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 13-15 квітня 2009 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 51-53.

14. Гайко О. С. Надзвичайний стан як властивість суверенітету / О. С. Гайко // Матеріали міжнародної наукової конференції «IX Харківські студентські філософські читання» (м. Харків, 25-26 квітня 2013 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 125-126.

15. Гайко О. С. Демократія і політичне: проблеми сучасних ліберальних демократичних інститутів/ О. С. Гайко // Матеріали міжнародної наукової конференції «Х Харківські студентські філософські читання» (м. Харків, 24-26 квітня 2014 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 53-55.

16. Гайко О. С. Макроісторична перспектива досліджень суверенітету в сучасній політичній теорії/ О. С. Гайко // Суспільні науки: виклики і сьогодення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 9-10 червня 2017 р.). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2017. – С. 101-102.

17. Гайко О. С. Клієнтарно-патронажний характер українського політичного режиму/ О. С. Гайко // Чинники розвитку суспільних наук у ХХІ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 27-28 жовтня 2017 р.). – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2017. – С. 83-86.

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертації:

18. Гайко О. С. Політична нація і суверенітет / О. С. Гайко // Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. – К. : НІСД, 2012. – С. 120-125.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ПРИРОДА Й ЕВОЛЮЦІЯ СУВЕРЕНІТЕТУ:	
ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР.....	23
1.1 Політичні та історичні витоки теорії суверенітету.....	23
1.2 Процес становлення держав сучасного типу в неовеберіанській традиції.....	45
1.3 Особливості формування та розповсюдження національних суверенітетів.....	58
Висновки до першого розділу.....	77
РОЗДІЛ 2. НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	80
2.1 Держави сучасного типу й термінальна криза капіталістичної системи.....	80
2.2 Модифікація війни й монополії держави на застосування насилля.....	98
2.3 Метаморфози сучасних ліберально-демократичних інститутів.....	110
Висновки до другого розділу	125
РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ І ТРАЄКТОРІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ.....	128
3.1 Пострадянський простір і спадок радянської модернізації.....	128
3.2 Типологізація українського політичного режиму (внутрішньополітичний вимір суверенітету).....	141
3.3 Сучасний стан і перспективи українського політичного режиму та національного суверенітету.....	151
Висновки до третього розділу	166
ВИСНОВКИ.....	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	174
ДОДАТОК. Список публікацій за темою дисертації.....	193

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Національні держави є основними суб'єктами системи міжнародних відносин, вони виникають у Новий час і, опираючись на ефективну організаційну структуру, концентрують ресурси, запроваджують раціонально-бюрократичні інститути й монополію на застосування насилля, витісняють альтернативні державні утворення (міста-держави, імперії), що призводить до розповсюдження цієї моделі в масштабах усього світу. Процес формування держав сучасного типу (національних держав) безпосередньо пов'язаний із появою та розвитком капіталізму. Головною рисою національних держав є національний суверенітет, який поєднує принцип територіальності й демократичні інститути. Глобальні трансформаційні процеси в сучасному світі є серйозним викликом для національних суверенітетів. За таких умов постає питання наявності ефективної організаційної структури та актуалізації проблеми суб'єктності. Особливості формування, розповсюдження й трансформації національного суверенітету безпосередньо пов'язані з капіталізмом (Дж. Аррігі, І. Валлерстайн, Ф. Бродель, Й. Шумпетер, К. Поланьї, Б. Тешке, П. Андерсон, Р. Бреннер, Р. Лахман, Т. Пікетті), монополією на застосування насилля (Ч. Тіллі, У. Мак-Ніл, Н. Еліас, М. Кревельд, М. Фуко, Дж. Скотт, П. Бурдьє, Ж. Марітен, Б. де Жувенель, Д. Норт, М. Калдор, В. Іванов, Ж. Мере, Н. Хеншелл), демократичними інститутами (Ш. Муфф, Ж. Ранс'єр, Е. Лаклау, Дж. Глінос, Р. Даль, Ю. Габермас, Дж. Ролз, Е. Гобсбаум, Дж. Агамбен, К. Крауч).

Краще розуміння динаміки національних суверенітетів можливе через розгляд особливостей формування й трансформації держав сучасного типу в макроісторичній перспективі в рамках неовеберіанських теорій держави, що розглядають процес формування національних суверенітетів як результат розвитку державних інститутів, що, у свою чергу, формуються як реакція на певні зовнішні та внутрішні виклики (М. Манн, Ч. Тіллі, Дж. Аррігі, І.

Валлерстайн, У. Мак-Ніл, М. ван Кревельд, Д. Голдстоун, М. Мур, Р. Колінз, Б. Тешке, П. Андерсон, Н. Еліас, Р. Лахман).

Розповсюдження капіталістичної системи в масштабах усього світу (після розпаду СРСР) призводить до зростання мобільності капіталу, появи нових форм комунікації, формування єдиного глобального ринку праці. Така ситуація суттєво зменшує можливість контролювання суверенною державою власної території. Глобальні зміни, що відбулись протягом останніх десятиліть, ускладнюють виконання низки базових функцій державою. У багатьох регіонах світу помітна тенденція до поступової втрати суб'єктності національними державами, нездатними не лише адекватно реагувати на наявні виклики, але й контролювати свою територію, реалізовувати монополію на застосування насилля та забезпечувати виконання власних законів.

Пострадянські державні й політичні інститути перебувають у системній кризі, зумовленій вичерпаністю пострадянської моделі розвитку в результаті формування неефективних, з точки зору раціонально-бюрократичної логіки, політичних режимів, що в умовах глобальної турбулентності створює небезпечну ситуацію для цього простору. Така ситуація обумовлює необхідність більш детального розгляду особливостей функціонування українського політичного режиму в контексті формальних і неформальних політичних практик та визначення викликів національному суверенітету. Специфіка функціонування українського політичного режиму в умовах неформальних політичних практик представлена в працях Г. Хейла, О. Фісуна, О. Крисенка, Ю. Мациєвського, В. Осіна, В. Бушанського, Т. Кузьо, М. Шаповаленко, Т. Авксентьєвої.

Вибір теми дисертаційного дослідження зумовлений недостатнім висвітленням у вітчизняній політичній науці макроісторичних політологічних теорій (зокрема неовеберіанської традиції) дослідження суверенітету й держав сучасного типу, концептуальні підходи яких можуть у якійсь новій перспективі окреслити траєкторію розвитку сучасних

національних суверенітетів та визначити базові підходи до аналізу політичного процесу в Україні в широкій теоретичній перспективі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана на кафедрі політології філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в рамках комплексної наукової теми кафедри «Розвиток політичної системи України в порівняльній та глобальній перспективі».

Мета й завдання дисертаційного дослідження полягає в необхідності дослідити специфічні особливості процесу формування й трансформації національного суверенітету та пов'язаними з ним державними інститутами в рамках теоретичного підходу, запропанованого неовеберіанськими теоріями держави.

Згідно з поставленою метою визначаються та конкретизуються основні завдання дослідження:

- актуалізувати макроісторичну перспективу в дослідженнях суверенітету, представлену неовеберіанськими теоріями держави;
- розглянути специфічні особливості формування, розповсюдження й трансформації держав сучасного типу;
- простежити основні тенденції та проблеми формування й еволюції національних суверенітетів, капіталістичної системи, ліберальних демократичних інститутів;
- визначити сутнісні та структурні особливості функціонування модерних державних інститутів;
- проаналізувати вплив інтенсифікації примусу й вилучення ресурсів на формування раціонально-бюрократичної логіки функціонування сучасних державних інститутів;
- виявити причини кризи та перспективи капіталістичної системи, взаємозв'язок між капіталістичною системою і світовим порядком;
- розглянути особливості радянської модернізації та її вплив на траєкторію розвитку пострадянського простору;

– визначити структурні особливості й перспективи розвитку політичного режиму та національного суверенітету України.

Об'єкт дослідження: проблематика національного суверенітету в політологічній макроісторичній перспективі.

Предмет дослідження: специфічні особливості процесу формування, розповсюдження й трансформації національного суверенітету в неовеберіанських теоріях держави.

Методи дослідження обрані відповідно до мети й завдання дисертаційного дослідження і включають загально-логічні методи та теоретичні підходи. У дисертаційній роботі застосовано такі загально-логічні методи: аналіз, синтез, індукція, дедукція, що дало можливість систематизувати накопичену інформацію, простежити причинно-наслідковий зв'язок, а також виявити основні тенденції формування, розвитку й трансформації держав сучасного типу. У дисертаційній роботі було використано такі теоретичні підходи: історичний, який дозволив розглянути процес формування й розвитку суверенітету; неоінституційну методологію, що дозволяє виокремити формальні та неформальні практики й використовувалася для розмежування логіки функціонування раціонально-бюрократичних державних інститутів та пострадянських державних інститутів; структурно-функціональний підхід, який використовувався для обґрунтування ідеї обумовленості процесу формування й трансформації держав сучасного типу монополією на застосування насилля, функціонуванням демократичних інститутів і розвитком капіталізму; теорію раціонального вибору, застосовану для аналізу логіки функціонування акторів політичного процесу в Україні.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертаційному дослідженні були отримані результати, новизна яких конкретизується в зазначених далі положеннях.

Уперше:

- виявлено тенденцію послаблення раціонально-бюрократичної логіки функціонування держав сучасного типу через поступове злиття економіки й політики та повільну «приватизацію» державних інститутів;
- запропоновано розглядати український політичний режим як випереджаючу модель розвитку в контексті трансформації модерних державних інститутів;
- визначено неформальні політичні практики в Україні через такі категорії: 1) «ексклюзивні та інклюзивні рентоорієнтовані гравці», 2) «рентоорієнтовані гравці другого порядку», 3) «немодерна логіка функціонування державних інститутів».

Уточнено:

- обґрунтування взаємозв'язку між капіталізмом, національним суверенітетом і демократичними інститутами;
- розгляд впливу радянської модернізації на траєкторію розвитку пострадянських режимів, у яких основними суб'єктами політичного/економічного процесу стають рентоорієнтовані актори;
- визначення специфіки функціонування українського політичного режиму й перспективи національного суверенітету України.

Дістали подальшого розвитку:

- положення щодо специфічних особливостей формування раціонально-бюрократичних інститутів (як наслідку розмежування економіки й політики) та їхній вплив на держави сучасного типу;
- характеристики трансформації ліберальних демократичних інститутів, монополії на застосування насилля, капіталістичної системи в державах сучасного типу;
- використання неовеберіанського підходу для розгляду процесу формування, розповсюдження й трансформації держав сучасного типу в макроісторичній перспективі.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дисертаційного дослідження дають можливість більш детально розглянути основні передумови й характер глобальних трансформацій у сучасному світі, визначити особливості функціонування сучасних демократичних інститутів і національних суверенітетів, виявити небезпечні явища для національного суверенітету й демократичних інститутів. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані під час підготовки наукових праць, навчальних посібників і спецкурсів з питань політичної теорії, історії політичних інститутів, теорії та історії суверенітету.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретичні положення та висновки обговорювалися на науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах: круглий стіл «VI Харківські студентські філософські читання» (м. Харків, 2-3 квітня 2009 р.), «VII Міжнародна наукова конференція студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності» (м. Харків, 13-15 квітня 2009 р.), круглий стіл: «Політичний режим України: інституціональні виміри та динаміка розвитку» (м. Харків, 24 листопада 2011 р.), круглий стіл: «Партійна система України після парламентських виборів–2012: тенденції трансформації» (м. Харків, 25 грудня 2012 р.), круглий стіл «Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування: взаємодія та відповідальність» (м. Донецьк, 2 жовтня 2012 р.), науково-практична конференція «Українська політична нація: інституційні та соціокультурні чинники формування» (м. Київ, 20 вересня 2012 р.), «IX Харківські студентські філософські читання» (м. Харків, 25-26 квітня 2013 р.), IV Слобожанські політологічні читання: «Політична наука та політичні практики: проблеми, виклики перспективи» (м. Харків, 31 травня 2013 р.), X Харківські студентські філософські читання» (м. Харків, 24-26 квітня 2014 р.), міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: напрями та тенденція розвитку в Україні та світі» (м. Одеса, 9-10 червня 2017 р.), міжнародна науково-практична конференція «Чинники розвитку суспільних наук у XXI столітті» (м. Львів, 27-28 жовтня 2017 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковано в 10 наукових працях у фахових виданнях України з політичних наук, 1 публікація – в іншому науковому виданні, 1 – у закордонному виданні та 6-ти тезах доповідей на всеукраїнських конференціях.

Структура й обсяг дисертаційної роботи відповідає меті та сформульованим завданням і відображає їхнє послідовне вирішення. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який містить 193 найменувань, додатку (список публікацій здобувача за темою дисертації). Загальний обсяг роботи складає 195 сторінок (із них – 159 сторінки основного тексту), у тому числі список використаних джерел – 19 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ПРИРОДА Й ЕВОЛЮЦІЯ СУВЕРЕНІТЕТУ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

1.1. Політичні та історичні витоки теорії суверенітету

У сучасній політичній науці сформувався консенсус щодо виникнення й сьогодишнього стану суверенітету, поява якого пов'язується з Вестфальськими домовленостями (1648), які *de facto* демонтували Імперію й закріпили поразку папських претензій на панування у вигляді проекту *res publica christiana*, тобто Вестфальські домовленості утворюють логіку територіальності, що призводить до формування балансу сил у сфері міжнародних відносин та до концентрації владних повноважень навколо суверенітету. У такій інтерпретації Вестфалія стає початком відліку існування сучасних держав і, відповідно, сучасної системи міжнародних відносин. Суверенітет стає основою для формування демократичних інститутів, що отримують джерело власної легітимності, спираючись на народ, який визнається єдиним носієм найвищої влади. Нинішній стан суверенітету розглядається в контексті послаблення ролі держави як у зовнішній, так і у внутрішній політиці, що пов'язується з посиленням інтеграційних процесів, зростанням ролі транснаціональних корпорацій, домінуванням прав людини над суверенним правом держави на самостійну внутрішню політику в сучасному світі. Вищенаведена інтерпретація формування суверенітету та його сучасного стану фактично не викликає заперечень, однак у ній не враховано низку принципових моментів, що потребують детальнішого аналізу, який забезпечить більш широке осмислення феномену суверенітету. Хоча суверенітет продовжує залишатися важливою категорією міжнародного права, національної безпеки, теорії держави та права, теорії міжнародних відносин, політичної теорії, усе помітнішою стає тенденція до застосування авторського поняттєвого апарату при визначенні суверенітету, що тягне за собою появу таких неоднозначних

категорій, як «економічний суверенітет», «інформаційний суверенітет», «індивідуальний суверенітет» тощо, які позбавляють суверенітет свого специфічного значення й ставлять в один ряд із поняттями «незалежність» і «самостійність». У вітчизняній політологічній традиції суверенітет переважно розглядається в контексті глобалізації, однак практично не представлена його постпозитивістська інтерпретація, що пропонує досить радикальний проект, але при цьому демонструє глибоке розуміння природи й еволюції суверенітету в історичній ретроспективі. Під час аналізу генези й еволюції суверенітету в українськомовній літературі домінує розгляд юридичних, політичних і філософських теорій суверенітету, однак не приділяється достатньої уваги проблемам і протиріччям, які на кожному етапі суспільних трансформацій теоретики суверенітету намагалися розв'язати, що обумовлює необхідність розглядати становлення й розвиток суверенітету в історичній ретроспективі, дослідити політичні умови, що сприяли його трансформації та акцентували увагу на протиріччях і спробах їх розв'язати в процесі концептуалізації суверенітету. Розглядаючи феномен суверенітету в історичній ретроспективі, необхідно, на нашу думку, акцентувати увагу на соціально-політичних та економічних чинниках, що зумовили появу принципово нової форми організації влади й концептуалізацію її легітимності.

Криза феодальної системи XIV–XV ст.ст. мала два масштабних наслідки, що детермінували формування суверенітету, представленого в епоху Пізнього Середньовіччя й початку Нового часу абсолютизмом і з часом трансформованого в сучасний проект нації-держави.

Можна виділити два чинники, що започаткували формування суверенітету в результаті економічної й соціально-політичної кризи феодалізму.

По-перше, політичне ослаблення Імперії і, як наслідок, послаблення папських та імператорських претензій на владу, що ліквідувало пірамідальну структуру Імперії, яка складалася з низки роздроблених суверенітетів (чи,

краще сказати, домініумів) і посилювало тенденції до оформлення територіально обмеженої держави, що в рамках конкретної території формувала ієрархічну владну структуру, де найвища влада існувала б виключно в рамках цієї територіально обмеженої держави, а не за її межами. Викладена логіка територіальності була закріплена Вестфальськими домовленостями 1648 р., які започаткували формування держав сучасного типу.

По-друге, відродження інтересу до римського права школою коментаторів (XIV–XV ст.), які продовжили традицію школи глосаторів, що починає формуватися ще в XII ст. Римська правова система складалася з двох частин: цивільне право (*jus*), яке регулювало економічні стосунки між підданими, і публічне право (*lex*), що регулювало політичні відношення між підданими й державою. Таким чином, унаслідок упровадження римської правової системи публічне право надає юридичні гарантії приватній власності, що сприяло активізації товарного обміну, а публічне право посилювало вплив та централізацію держави.

Паралельно з цим принцип *legibus solutus* (стояти над законом) переноситься на володаря, що дає йому можливість ігнорувати попередні традиції та існуючі привілеї, порушувати приватні права [11, с. 23-27].

Інтерес до римського права актуалізував у XIV ст. роботи римського юриста Ульпіана, у яких було викладено юридичні основи для формування сучасних держав. Середньовічні юристи акцентували увагу на двох ідеях римського юриста:

- у самому суспільстві (у населенні або в особі володаря) знаходиться верховна влада, а закон реалізує цю владу;
- верховна влада всередині держави не повинна підкорюватися будь-якій владі за межами цієї держави [157, с. 142].

Реалізація ідей Ульпіана зокрема, і упровадження римської юридичної системи взагалі спричинили появу принципу *rex in regno suo est imperator* (король у власному королівстві є імператором). Реалізація цього принципу

далі буде безпосередньо пов'язана з функціонуванням *ratio status*, що виражало спробу покінчити з феодалною традицією й обґрунтувати політичні претензії володарів на найвищу владу в межах конкретної території, і сприяло утворенню абсолютистських монархій, які отримали юридичне обґрунтування для переходу від васальних до підданих відносин між монархом та сеньйорами.

Історик права Г. Берман зазначає, що можливість появи суверенітету як правової категорії виникає через наявність різноманітних правових систем у Середні віки й через значний вплив спроб уніфікації правової системи Римською католицькою церквою: «Дуалізм церковної та світської правових систем, у свою чергу, призвів до плюралізму світських правових систем усередині церковного правового порядку й більш конкретно – до одночасної юрисдикції церковних і світських судів. Далі систематизація й раціоналізація права були необхідними для того, щоб підтримати складну рівновагу багатьох конкуруючих систем права. Нарешті, правильний порядок речей, запроваджений Папською революцією, означав таку систематизацію й раціоналізацію права, яка дозволила б замирити конфлікт різноманітних влад на базі принципів синтезу: де тільки можливо, протиріччя слід було вирішувати без знищення складових частин» [16, с. 122].

Згодом теоретики суверенітету будуть розбудовувати ці положення для зміцнення позицій європейських монархій у боротьбі з феодалною земельною знаттю.

По-третє, масштабні соціально-економічні зміни, що відбулися в XIV ст. у Західній Європі, призвели до послаблення земельної аристократії й посилення влади короля. До XIV ст. процес освоєння нових територій досяг свого максимуму, що за наявності демографічного тиску спричинило брак ресурсів, як наслідок – зростання хвороб та епідемій, що суттєво зменшило кількість населення. Скорочення населення обумовило зменшення попиту на продукцію сільського господарства та призвело до зростання вартості праці, як наслідок – номінальні ціни зростали, а земельна рента сеньйорів

залишалася фіксованою. Окрім цього, видатки на утримання сеньйоральних господарств постійно зростали при реальному зменшенні прибутків від ренти. Соціально-економічна ситуація погіршилася з початком Столітньої війни (1337 р.), яка фактично обумовила необхідність запровадження мобілізаційної економіки шляхом інтенсифікації вилучення ресурсів для війни через запровадження оподаткування, яке, у свою чергу, погіршувало положення виробників, що посилювало кризу ліквідності й обумовило повернення до натурального господарства через суттєве скорочення попиту. Зменшення ресурсної бази сеньйорії та зростання тиску селянства змусило аристократію консолідуватися навколо королівської влади, що згодом призвело до процесу централізації та збільшення впливу європейських монархій. Французький історик Ж. Ле Гофф зазначав: «Криза XIV ст., таким чином, швидко окупила перебудовою економічної й соціальної мапи християнського світу. Вона створила сприятливі умови й надала виразності попередній еволюції в бік державної централізації. Вона підготувала французьку монархію Карла VII та Людовіка XI, владу Тюдорів в англійському королівстві, іспанську єдність при католицьких королях і майже скрізь, особливо в Італії, піднесення князівської влади» [81, с. 133].

У більш широкій теоретичній перспективі ми можемо говорити про те, що розвиток ідеї суверенітету безпосередньо пов'язаний із процесом посилення королівської влади, яка успішно протистояла імперському й папському універсалізму, з іншого боку – сеньйоральному партикуляризму як результат структурних змін у рамках середньовічного суспільства, який у перспективі обумовив тенденцію до посилення королівської влади, що, у свою чергу, потребувало легального обґрунтування нових, більш широких повноважень європейських монархій.

Приблизно одночасно виникають два альтернативні проекти суверенітету – Й. Альтузія й Ж. Бодена. Саме проект Ж. Бодена стає основою для формування сучасного вчення про суверенітет як юридично-політологічну категорії, що дає нам можливість вважати Ж. Бодена першим

політичним і юридичним мислителем Нового часу, учення якого стало основою для формування основних теорій суверенітету протягом всього Нового часу. Попри свою оригінальність, проект суверенітету Й. Альтузія не отримав такого розповсюдження, як проект Ж. Бодена, що призвело до несправедливого ігнорування ідей Й. Альтузія, яке простежується не лише в теоріях суверенітету протягом усього Нового часу, але й у сучасних роботах, присвячених становленню й розвитку суверенітету.

Теорія суверенітету Й. Альтузія так само, як і проект Ж. Бодена, намагалася концептуалізувати нові принципи політичної реальності, що виникають унаслідок послаблення влади Імператора Священної римської імперії й Папи. Теоретичний проект суверенітету Й. Альтузія, спираючись на ідеї Аристотеля, акцентує увагу не на індивіди, а на різноманітних групах (гільдії, родині тощо), що змушує розглядати індивіда не як приватну особу, а як представника конкретної групи (організації). Різнманітні організації (автономні спільноти) утворюють ієрархію, у якій кожна автономна спільнота отримує власну легітимність від організацій нижчого рівня. Делегувавши право суверену, його не можна передати або забрати. При цьому суверен не відчужується від суспільства, яке делегувало йому повноваження [8, с. 236-238]. У цьому полягає принципова відмінність між інтерпретацією суверенітету Й. Альтузія й Ж. Бодена. Останній розглядає суверена як власника суверенітету тоді, як Й. Альтузію наділяє володаря правом суверенітету. Надання суверену значних повноважень поєднується зі збереженням автономії спільнот. Модель суверенітету Й. Альтузія подібна до проекту Ж. Руссо, однак принципова різниця полягає в тому, що радикальний проект Ж. Руссо фактично заперечує приватну сферу тоді, як Й. Альтузію виводить суверенітет саме з приватної сфери.

Сучасні дослідники теорії суверенітету акцентують увагу на тому, що теоретичний проект Ж. Бодена було практично реалізовано в державах сучасного типу. Починаючи з Вестфальських домовленостей (1648 р.) і до середини XX ст., цей проект вичерпав себе, а з другої половини XX ст.

починає реалізовуватися проект суверенітету Й. Альтузія, у сучасних умовах безпосередньо пов'язаний із упровадженням принципу субсидіарності й появою Європейського союзу [174].

У своєму проекті Ж. Боден переносить основні теологічні категорії у сферу десакралізованої політики, наділяючи божественним суверенітетом володаря, який у своїх діях звітує тільки Богові й не має будь-яких зобов'язань перед підданими. Ж. Боден акцентує увагу на проблемі здійснення влади й підпорядкуванні їй. Суверен виводиться з політичної сфери й перебуває над поточною ситуацією, що дає йому можливість бути головним джерелом як політичної, так і юридичної легітимності, хоча норми права не можуть розповсюджуватися на суверена, оскільки він знаходиться за межами права й не може бути ним обмежений. Виходячи з цього, влада суверена є невідповідною, необмеженою й абсолютною [175].

Вищенаведеною ідеєю Ж. Боден формує дискурс, який був основою вчення про державу протягом всього Нового часу, дискурс, що з новою силою відродився на початку XX ст. у роботах М. Вебера й К. Шмітта й відлуння якого ми чуємо й сьогодні, – це проблема легітимності влади. Друга принципова ідея Ж. Бодена, що стала основою теорій суверенітету в Новий час і продовжує відтворюватися й сьогодні – розгляд суверенітету як одночасно юридичної й політичної категорії. Проект Ж. Бодена проводить розмежування між політичною сферою та громадянським суспільством, паралельно ліквідує посередників між сувереном і народом, що сформувало основу для подальших теорій суспільного договору та для формування сучасної національної держави. Традиційно теорію суверенітету Ж. Бодена розглядали в двох протилежних площинах. Найбільш поширена ідея – аналізувати теорію Ж. Бодена як витoki формування сучасного суверенітету і, відповідно, держав сучасного типу. Друга інтерпретація теоретичного спадку юриста зводиться до критики теорії суверенітету Ж. Бодена, у якій бачать витoki європейського абсолютизму. Однак «ревізіоністський переворот» в історичних дослідженнях абсолютизму, який

представляє робота Н. Хеншелла «Міф абсолютизму», послідовно обґрунтовує ідею про те, що теорія суверенітету Ж. Бодена не прагнула обмежити права підданих, оскільки теоретик суверенітету чітко розмежовував монархію й деспотизм та виступав за збереження права на власність і за збереження права вето на підвищення королівських податків [157, с. 117-125].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що проекту суверенітету Ж. Бодена характерний дуалізм між повноваженнями суверена й правами народу. Неоднозначність ставлення до теоретичного спадку Ж. Бодена можна пояснити прагненням юриста легітимізувати своїм проектом претензії монархії на найвищу владу в боротьбі з впливовими феодалськими землевласниками, що змушувало теоретика формувати конкретні ідеї, виходячи з поточної політичної ситуації, що часто призводило до появи ідей, які вступають у протиріччя одна з одною.

Ж. Бодену так і не вдалося подолати протиріччя між сувереном і народом та переконливо обґрунтувати необхідність населенню підкорюватися конкретному суверену. Це протиріччя було розв'язано Т. Гоббсом, який пропонує теоретичну модель природного стану, що визначається *bellum omnium contra omnes* (війною всіх проти всіх). Відчуття небезпеки змушує індивідів відмовитися від частини власних прав і делегувати їх суверену шляхом укладання раціонального суспільного договору для встановлення законності й порядку [47, с.143-162]. Складно не погодитися з К. Шміттом, який зазначає: «Гоббс переносить картезіанські уявлення про людину як наділений душею механізм на «велику людину», тобто на державу, яка в нього перетворюється на машину, наділену душею завдяки суверенній представницькій особі» [166, с.148]. У результаті делегування власних прав і появи суверена народ не може впливати на суверена чи змінювати його, оскільки діяльність суверена стає легітимною в результаті укладання суспільного договору, і ця легітимність не може бути втраченою. У цій ситуації досить справедливими є зауваження Ж. Марітена

[91, с. 23-29] і А. де Беноїста [174], які побачили протиріччя в ідеях Т. Гоббса, оскільки політична сфера розглядається як стосунки між правителем і підданим, на основі чого можуть базуватися ці стосунки, ураховуючи те, що існує принципова різниця між природою суверенітету й природою народу.

У моделі Т. Гоббса суверенітет логічно виводиться з природного стану й формується в результаті оформлення суспільного договору, однак питання про носія суверенітету вирішується Т. Гоббсом на основі позитивного права держави, а не на основі природного права, у результаті чого можна виділити два принципових положення теорії Т. Гоббса.

По-перше, теоретичне конструювання природного стану й виведення суверенітету з позитивного права мало на меті обґрунтувати появу держави та її суверенітету, пояснити необхідність визнавати легітимність існуючої політичної влади в державі.

По-друге, Т. Гоббса не цікавить питання про форму держави, на чому робить головний акцент Ж.-Ж. Руссо, оскільки в історичній ретроспективі, за логікою Т. Гоббса, усі держави, незалежно від їх форм, виникли в результаті суспільного договору, що робить проблему форми держави неактуальною, хоча це положення не перешкоджало Т. Гоббсу, так само, як і Ж. Бодену, бути прихильником монархії.

Таким чином, принциповим внеском Т. Гоббса у встановлення вчення про суверенітет можна вважати обґрунтування джерела легітимності у вигляді народу, який є джерелом державності, а його воля виступає основою легітимності закону. Саме «відкриття» народу Т. Гоббсом стане основою для формування теорії народного суверенітету Ж. Руссо, яка була інституціоналізованою у вигляді сучасних демократичних інститутів, а виведення легітимності закону з волі народу закладає теоретичну основу для появи правової держави в XIX ст., яка досить активно намагатиметься зусиллями ліберальних теоретиків обмежити суверенітет правом і демократією.

Лінію Т. Гоббса продовжує Б. Спіноза, який в основі власного теоретичного проекту ставить закони природи, що є рішенням Бога і що були відкриті людському розуму [127, с. 168-178]. Оскільки людина є частиною природи, відповідно закони природи розповсюджуються й на сферу людської діяльності у вигляді природного права. Подальша аргументація Б. Спінози подібна до ідей Т. Гоббса. Природний стан є небезпекою для людей, змушуючи їх укласти суспільний договір, у результаті чого виникає найвища влада (*imperium*), яка не має жодних зобов'язань перед населенням, але всі піддані зобов'язані виконувати її накази (навіть якщо ці накази є безглуздими й жорстокими).

Б. Спіноза зазначає: «Якщо ж ті, хто володіє верховною владою, погани, то з ними або не слід ні про що домовлятися, або краще наважитись перетерпіти крайнощі, аніж передати їм своє право. Або якби [люди] уклали договір і перенесли на них своє право, то, позбувшись через це права захищати себе й релігію, вони були б зобов'язані слухатися їх і зберігати вірність, або їх могли б змусити до цього» [127, с. 178]. У цілому можна говорити про те, що Б. Спіноза практично повністю відтворює основні ідеї суверенітету Т. Гоббса (хоча Б. Спіноза й намагається обґрунтувати те, що ідеєю держави є свобода, і вважає демократію найбільш природною формою держави, однак не розвиває достатньою мірою цю ідею), оскільки поява суверенітету ґрунтується на природному праві, а носій суверенітету безпосередньо пов'язаний з позитивним законом, який завжди є волею суверена.

Погляди Т. Гоббса й Б. Спінози сформувалися під безпосереднім впливом картезіанського механістичного уявлення про людину, яке було перенесене цими теоретиками суспільного договору на державу. Подальший розвиток теорії суверенітету, зокрема в роботах Дж. Локка й Ж.-Ж. Руссо, буде спрямований на подолання протиріччя між суспільним договором, який виводиться з природного права, і позитивним правом носія суверенітету.

Ідея суспільного договору отримує подальший розвиток у роботі Дж. Локка «Два трактати про врядування», яка принципово відрізняється від проекту Т. Гоббса. Використовуючи категорії Т. Гоббса (природний стан, суспільний договір, природне право) і визнаючи значущість суспільного договору як умови переходу від природного стану до появи держави, Дж. Локк відмовляється від ідеї про те, що природний стан людини характеризувався війною всіх проти всіх. Д. Локк стверджує: «Щоб правильно зрозуміти, що таке політична влада, і простежити її витоки, ми мусимо розглянути стан, притаманний усім людям за природою, – а це є стан повної свободи в управлінні своїми діями, порядкуванні власним майном та особою так, як вони вважають за потрібне, у межах закону природи, ні в кого не питаючи дозволу й не залежачи від чийоїсь волі» [83, с.131]. На думку Дж. Локка, не існувало жодної війни між людьми в природному стані, навпаки – існувала рівність і приватна власність. Оскільки в процесі розпорядження власністю в людей виникали різноманітні суперечки, розв'язання яких ускладнювалося рівністю всіх людей, що призвело до необхідності появи зовнішньої сили (держави), яка виступала б гарантом прав власності, приймала б універсальні й справедливі правила гри (закони), стежила б за виконанням цих правил, карала винних і вирішувала б конфлікти між людьми. Таким чином, якщо в теоретичному проекті Т. Гоббса страх людей як наслідок війни всіх проти всіх детермінує появу держави, то в проекті Дж. Локка гоббсівський страх замінюється власністю, наявність якої провокує суперечки й конфлікти, що призводить до необхідності пошуку авторитетного арбітра, яким і стає держава. Тобто люди визнають верховенство влади й підкоряються її законам, прагнучи захистити власність [83, с. 131-137].

Переосмислюючи ідеї Т. Гоббса, французький мислитель Ж.-Ж. Руссо формулює власний радикальний проект суспільного договору [122]. Головна новаторська ідея Ж.-Ж. Руссо полягає в тому, що народ є не лише джерелом легітимності суверенної влади (як у моделі Т. Гоббса), але й сам є сувереном.

У такий спосіб французький філософ намагається подолати протиріччя, характерне проекту Т. Гоббса, тобто вписати природне право в питання про носія суверенітету. Такий блискучий теоретичний хід формулює цілісне уявлення про народний суверенітет, у якому на сам народ і на суверенітет розповсюджується природне право, що змушує Ж.-Ж. Руссо критикувати не лише монархію, але й представницькі органи, що узурпують суверенітет народу. Таким чином, проект Ж.-Ж. Руссо повністю відмовляється від ідеї будь-якого представництва народу, оскільки суверенітет виступає як загальна воля, що не може бути представленою. Відповідно, депутати не мають права приймати закони від імені власних виборців, оскільки конкретний закон не був підтриманий населенням, через що не відбувся акт концептуалізації загальної волі, що робить процес прийняття конкретного закону парламентом не лише нелегітимним, але й спрямованим проти загальної волі [122, с. 21-43].

Якщо Т. Гоббс і Б. Спіноза, розробляючи теорію суспільного договору, не звертають особливої уваги на конкретні форми держави, що свідчить про те, що перед цими теоретиками стояло завдання пояснити появу держави й забезпечити її правові претензії на владу, то Ж.-Ж. Руссо робить наголос саме на державному устрої, який, на його думку, має ґрунтуватися на принципах народного суверенітету, заснованих на природному праві.

Радикальність проекту Ж.-Ж. Руссо полягає в тому, що основою народного суверенітету є загальна воля, яка виникає в результаті волевиявлення народу, наслідком чого є необхідність індивіда підкорюватися загальній волі, незважаючи на його позицію під час голосування. Разом з тим, ідея загальної волі передбачає наявність гомогенності всередині народу, яка унеможливорює полярність і розбіжність поглядів на конкретні питання всередині народу.

Етатистський підхід до розгляду суверенітету презентує Г. В. Ф. Гегель, проводячи розмежування між громадянським суспільством та урядом. Філософ виражає критику по відношенню до попередніх традицій,

які виводили державу з суспільного договору. Одночасно він робить акцент на тому, що головним учасником історичного процесу виступає держава, яка втілює прогрес свободи. Суверенітет розглядається філософом як панування ідеї цілого над його складовими частинами. Далі філософ логічно обґрунтовує легітимність лише конституційної монархії, і звідси певна романтизація війни, що розглядається як право суверена, який не визнає будь-яких претензій на власний суверенітет. Громадянське суспільство має антагоністичний характер як наслідок існування сукупності різноманітних інтересів [44, с. 218-237]. Основою для існування громадянського суспільства є держава. Отже, держава й громадянське суспільство перебувають у діалектичному протистоянні.

Головною заслугою Г. В. Ф. Гегеля можна вважати формування ідеї нації (як цілісності) на противагу народу Ж.-Ж. Руссо (як сукупності індивідів). Відповідно нація перетворюється на окрему самостійну одиницю, яка має власну волю, бажання, інтереси. Індивіди вже не усвідомлюють власних інтересів (як у народному суверенітеті), а, визнаючи власну належність до нації (цілого), приймають рішення в її інтересах, тобто попередні теорії виходили з того, що загальне виводиться з приватного. Завдяки Г. В. Ф. Гегелю приватне починає виводитися з загального.

Відомий ліберальний юрист Г. Еллінек поєднує зовнішню норму права з соціально-психологічним розумінням самого права, що призводить до появи ідеї про те, що право, як зовнішня норма, може функціонувати лише за умови визнання народом цієї норми справедливою (законною). Ця ідея значною мірою підриває суверенітет як найвищу й необмежену владу, оскільки вже виникає новий чинник – згода чи незгода громадян (народу) розглядати рішення суверенної влади як закону, тобто легітимність рішень суверена визначається не його формальним статусом, а внутрішніми психологічними мотивами населення. Друга принципова ідея Г. Еллінека – відмова від того, що суверенітет належить нації чи народу. На думку юриста, суверенітет належить виключно державі, яка є суверенною юридичною

стороною. У досить своєрідний спосіб розглядається юристом співвідношення між правом і державою. Остання самостійно, а не під впливом зовнішніх сил, приймає норми, що обмежують її діяльність з метою запобігання зловживання владою, тобто суверенітет свідомо починає обмежувати сам себе через право [59, с. 177-184]. Такий парадоксальний хід Г. Еллінека логічно пояснюється й виводиться з його соціально-психологічного трактування права: оскільки важливим чинником легітимності держави й права є визнання народом ухвалених владою рішень справедливими, то надмірне зловживання повноваженнями призводить до серйозних репутаційних утрат, які можуть остаточно підірвати легітимність державної влади, рішення якої за таких умов не матимуть жодної законної сили через невизнання народом цих рішень легітимними.

Проект Г. Еллінека бере за основу проблему легітимності, яка зводиться до соціально-психологічного визнання/невизнання населенням рішень суверенної влади як закону, що обмежує суверенітет лише сферою легітимності, межі якої є досить абстрактними, оскільки повністю залежать від волі індивідів. Таким чином, політичне виводиться зі сфери суверенної держави, оскільки вона функціонує, опираючись лише на правові норми, а не на бажання суверена (який узагалі зникає як юридична категорія), і прагне самостійно обмежити власні повноваження для унеможливлення втрати легітимності.

Теоретик права Г. Кельзен представляє проект «чистої теорії права» (правовий позитивізм) [65], який узагалі не знаходить місця для політичних інтересів правителя в державній сфері, яка повністю детермінована нормами права й призводить до повного заперечення суверена. Проект Г. Кельзена орієнтований на виведення за межі права неюридичних категорій і прагне розробити якісно новий підхід, який зводився б до існування в системі права чітких ієрархічних норм.

Право й держава ототожнюються (хоча Г. Кельзен і робить наголос на тому, що правові норми давніші за державу). У цьому ототожненні правова

держава, як якісна теорія, просто зникає. Оскільки кожна держава (навіть авторитарна) є правовою державою, то рішення всіх органів влади спираються на систему права конкретної держави, тобто на традиційний погляд на правову державу як протилежність поліцейській державі. Ця ж ідея отримала новий розвиток у XX ст. і продовжує функціонувати й сьогодні – погляд на правову державу як протилежність тоталітарній (чи авторитарній) державі фактично відкидається. Така розбіжність традиційного погляду на державу й ідеї Г. Кельзена стала можливою в результаті надання праву нейтральних та універсальних характеристик, що пов'язано з відсутністю місця для реальної політики в державі Г. Кельзена [65, с. 47-53].

Можна говорити про те, що Г. Кельзен у рамках позитивістської традиції своєю теорією «чистого права» пропонує досить радикальний проект, спрямований на деполітизацію державної влади, зводячи її лише до сукупності правових норм і конструюючи правовий механізм, у якому конституційний суд має виступати як гарант конституції та дотримання прав і свобод у державі.

При ототожненні суверенітету й правопорядку перший фактично зникає, оскільки Г. Кельзен наголошує на тому, що панувати може тільки норма, тобто суверенітет утрачає свою головну властивість – бути єдиною формою верховної й необмеженої влади, його місце посідає правова норма.

Послідовним критиком теорії чистого права Г. Кельзена був його сучасник К. Шмітт. Основну критику цієї теорії вбирають такі положення:

- право не може зводитися до правових норм, оскільки воно є значно ширшим, ніж самі норми [164, с. 33-65];
- теорія Г. Кельзена ігнорує той факт, що в кризових для держави ситуаціях (надзвичайний стан) можливе порушення діючих правових норм заради збереження існуючого правопорядку, однак це порушення має логіко-правове обґрунтування [167, с. 122-127];
- ліберальна інтерпретація демократії, зведена до представництва різноманітних інтересів у парламенті, який шляхом дискусій та обговорення

приймає нейтральне й компромісне рішення, заперечує гомогенність народу та призводить до нейтралізації політичного [165, с. 8-12].

Карл Шмітт запропонував децизіоністський підхід до розгляду суверенітету. Він простежив цікаву тенденцію, що суверен зникає як юридична категорія, але продовжує існувати в політичній практиці. Саме навколо цієї проблеми й побудовані основні ідеї юриста, які можна звести до відкриття реальних політичних інтересів, що приховують закони, які приймаються від імені нації.

Сувереном, на думку К. Шмітта, є той, хто має право оголошувати надзвичайний стан [167, с. 57]. Це може бути як конкретна посадова особа, так і державний інститут (наприклад, парламент). Оскільки право передбачає лише загальні ситуації, у яких може оголошуватися надзвичайний стан, що в небезпечних для держави ситуаціях призупиняє дію певних законів та обмежує конституційні права громадян, але конкретне рішення про оголошення й відміну надзвичайного стану є політичним рішенням, наслідком якого є наділення певних державних інститутів значними повноваженнями [169, с. 217-219]. На цьому й ґрунтується критика К. Шміттом прихильників правового позитивізму, зокрема Г. Кельзена, оскільки правові норми не здатні передбачити всі можливі ситуації, то виникає необхідність у наявності суверена, який може на певний час у конкретних ситуаціях відійти від виконання існуючих норм права, але цей відхід від виконання правових норм має логіко-правове обґрунтування. Звідси й несприйняття ідей Г. Кельзена: оскільки норма не може бути сувереном, останній має виражати політичну дію.

Відповідно інститут, за яким законодавчо закріплене право оголошувати надзвичайний стан на власний розсуд, ухвалює рішення про те, що необхідно оголосити/відмінити в конкретній політичній ситуації надзвичайний стан, що дає нам право вважати, на думку К. Шмітта, цей державний інститут сувереном. Дослідження проблеми суверена підштовхує К. Шмітта до вивчення феномена диктатури в античному Римі й формування

власної теорії диктатури, яка базувалася на децизіоністському підході до суверенітету і репрезентувала розмежування двох типів диктатур – комісарської диктатури й суверенної диктатури [162].

Однією з головних ідей К. Шмітта є своєрідна інтерпретація політичного, яка може бути зведена до протистояння друг/ворог, що є продовженням традиції *ratio status*. Невизнання політичного ворога не означає його відсутності, на чому й ґрунтується критика ліберальної демократії, що відмовляється від політичного протистояння, натомість звужуючи політичну сферу до дискусій у парламенті, який постійно відкладає ухвалення принципово політичного рішення. Ліберальна інтерпретація політичного, на думку К. Шмітта, ліквідує гомогенність народу й перетворює інститут парламентаризму не на репрезентацію народу, а на лобістів конкретних економічних інтересів.

Дискусією між К. Шміттом і Г. Кельзенем щодо співвідношення між правовою нормою, правом і суверенітетом закінчуються класичні теорії суверенітету. Важливим наслідком цієї дискусії було послаблення впливу правового позитивізму в політичній теорії.

Розвиток посткласичних теорій суверенітету знаходить своє відображення в сучасних теоріях міжнародних відносин.

Домінуючим підходом до розгляду суверенітету є неолібералізм, який робить акцент на тому, що співпраця між конкретними державами має базуватися на міжнародних нормативно-правових актах. Неоліберали наголошують на тому, що суверенітет відіграє важливу роль як у внутрішній, так і в зовнішній політиці, однак глобалізація послаблює традиційні позиції держави на користь міжнародних корпорацій та організацій через неможливість установити контроль за інформацією, наявність вільного доступу до різноманітних інформаційних джерел; поступову культурну уніфікацію, взаємопроникнення культур, відносно вільний перетин державних кордонів тощо.

Традиційно неолібералізм виділяє три типи суверенітету – державний, національний і народний [86]. Під державним суверенітетом розглядається право держави самостійно реалізовувати внутрішню (принцип невтручання) і зовнішню політику (відповідно до норм міжнародного права). Визнання міжнародних договорів і, як наслідок, часткове обмеження суверенітету є прерогативою виключно конкретної суверенної держави, однак відмова брати на себе міжнародні зобов'язання може призвести до невизнання держави як суверенної держави. Основною неоліберальною характеристикою державного суверенітету є реалізація принципу розподілу гілок влади. Національний суверенітет зводиться до принципу повновладдя нації, що полягає в можливості самоорганізації й утворенні нової держави. Порівнюючи національний і державний суверенітет, варто підкреслити, що національний суверенітет є першоосновою для формування державного суверенітету, останній же виступає однією з форм реалізації національного суверенітету. Під народним суверенітетом розуміється вся повнота влади, що належить народові. Наявність народного суверенітету, на думку неолібералів, характерна для демократичних держав [86]. Разом із тим існує переконання в неможливості ототожнення народного з державним суверенітетом.

Неореалісти, розглядаючи суверенітет, акцентують увагу на системній теорії, прагнучи аналізувати його в контексті міжнародної політики, що призводить до появи двох паралельних теоретичних ліній К. Уолтца й С. Краснера. У моделі К. Уолтца державний суверенітет представляє основу для формування системи міжнародних відносин, що характеризується двома змінними – анархією та ієрархією. Цими змінними автор пояснює проблему поєднання рівності суверенних держав з наявністю сильних і слабких держав. Так, слабка держава може реалізувати своє суверенне право, віддавши в обмін на захист частину власних повноважень сильнішій державі, що призводить до появи ієрархії. За таких умов ми можемо говорити про ослаблення суверенітету, однак таке рішення було прийнято державою на власний розсуд. Поява ієрархій структурує систему міжнародних відносин і

сприяє безпеці, порядку й стабільності. Таким чином, суверені держави мають однакові умови через наявність суверенітету реалізовувати власні поведінкові стратегії, які й призводять до анархії або ієрархії в міжнародній системі [133, с. 93-95]. Ідея К. Уолтца блискуче пояснює характер міжнародних відносин в історичній ретроспективі, який зводиться до зазначеного протистояння анархія/ієрархія, що не залишає можливості для критики. Однак, розглядаючи суверенітет як базовий атрибут держави в міжнародній системі, ігнорується еволюція й зміни всередині самого суверенітету.

Зазначене ігнорування К. Уолтцом – трансформація самого суверенітету – набуло розвитку в ідеях С. Краснера, який зробив висновок про те, що суверенітет трансформується під впливом зовнішніх умов, що відрізняється від ідей К. Уолтца. Автор робить акцент на тому, що зростання мобільності капіталу (глобалізація) призводить до поступового послаблення суверенітету. Ще одна принципова ідея С. Краснера – розгляд проблеми суверенітету, виходячи не з юридичних норм, а з реальної практики акторів міжнародних відносин, які регулярно порушують декларовані міжнародні принципи, переслідуючи власні інтереси. Таким чином, особливість теоретичних ідей С. Краснера полягає у визнанні того факту, що суверенітет, будучи основоположним елементом системи міжнародних відносин, постійно змінюється, а принципи суверенітету часто порушуються іншими акторами міжнародної структури.

Критичну теорію суверенітету пропонує постпозитивістська традиція, акцентуючи увагу на внутрішньому вимірі суверенітету та розглядаючи процес централізації й збільшення повноважень центральними органами виконавчої влади в контексті функціонування дисциплінарних практик Модерну.

Постпозитивістський підхід до проблеми суверенітету демонструють М. Фуко і Дж. Агамбен [187; 190 с. 7]. М. Фуко зосереджує увагу на практиці управління, яку пов'язує з виникненням пасторства в християнстві [142], що

пізніше трансформувалося в практику *ratio status*, яка протягом значного періоду виправдовувала абсолютистські претензії на владу, а згодом трансформувалася в модель поліцейської держави, що була пов'язана з ідеями меркантилізму. У практиці управління увага фокусується на населенні, що сприяє виникненню біополітики (контролю держави над біологічними аспектами життєдіяльності людини), стаючи основою політичної діяльності дисциплінарних суспільств Нового часу[143]. Для М. Фуко суверенний суб'єкт розчиняється в структурах примусу, він перестає бути конкретним, визначеним законом інститутом, суверенний суб'єкт перестає бути єдиним центром, а стає цілою сукупністю практик – шкіл, фабрик, клінік тощо. У цьому контексті важливе місце в роботах М. Фуко займає біополітика, що являє собою монополію держави на контроль над тілом громадянина (обов'язкові медичні огляди, право визначати психічно хворих, смертна кара тощо). У розумінні М. Фуко державний апарат функціонує у вигляді поліції, тобто намагається контролювати всі сфери суспільного та приватного життя, маючи виняткове право регламентувати поведінку, визначати злочинців і запроваджувати санкції. Для М. Фуко поліція – це завжди примус, контроль, покарання.

Проблема, яка цікавила М. Фуко стосовно викликів суверенітету через демонтування інституту поліцейської держави, що є наслідком визнання громадян економічними суб'єктами, у роботах Дж. Агамбена [2;3;4] набуває подальшого розвитку. У своєму теоретичному проекті Дж. Агамбен бере за основу шміттінську децизіоністську інтерпретацію суверенітету через надзвичайний стан [186, с. 50] і наголошує на тому, що після Першої світової війни в Європі (особливо у Франції й Німеччині) відбувалося масове зловживання надзвичайним станом, який оголошувалося не для збереження територіальної цілісності і/або збереження існуючого конституційного ладу, а для вирішення політичних та економічних проблем [3, с. 21-55]. Практика оголошення надзвичайного стану продовжилася після Другої світової війни, однак його вже так і не було відмінено, з чого робиться висновок, що сучасні

держави перебувають у надзвичайному стані, який проявляється в досить широких повноваженнях виконавчої гілки влади. Таким чином, Дж. Агамбен акцентує на тому, що надзвичайний стан перетворився з виняткової дії на постійну політичну практику, яка наділяє виконавчі органи державної влади значними повноваженнями, зокрема правом, оминаючи парламент, приймати законодавчі акти [3, с. 53-54]. Надзвичайний стан не залишає місця для приватної сфери, державна машина стає тотальною, утручаючись у всі сфери життя громадян, що може поєднуватися з пом'якшенням покарань за порушення правових норм, зі зростанням соціальних гарантій тощо. Таким чином, економічна свобода індивідів уже не є викликом для суверенітету, оскільки держава проникає й контролює всі аспекти життя громадянина. Проект Дж. Агамбена у своєрідній постпозитивістській критиці суверенітету, який розглядається ним як інструмент для посилення й узурпації влади, доводить ідею суверенітету до логічного завершення [181, с. 167-171]. Яким чином подолати надзвичайне положення й як відмовитися від суверенітету, який «канонізували» юридична й політична науки, залишаються відкритими питаннями, на які сам Дж. Агамбен не дає відповіді.

Критичну лінію відносно суверенітету окреслюють А. Негрі й М. Хардт, уводячи протиставлення імперія/чисельність. Цей теоретичний проект маніфестує новий вид політичної організації в епоху глобалізації – імперія, що є новим типом суверенітету. Імперія не є конкретним політичним організмом, вона представляє сукупність інтегрованих організацій і держав, об'єднаних спільною управлінською логікою. Особливість імперії полягає в її тотальності: кожна існуюча одиниця має бути інтегрована імперією [152, с. 133-194]. В інтерпретації А. Негрі й М. Хардта імперія уособлює контроль і чітку регламентованість. Принципово новий характер імперії полягає в тому, що жодна з національних держав не має потенціалу бути імперією, швидше слід говорити про існування надтериторіальної структури. До основного інструментарію імперії, завдяки якому вона й реалізує власний потенціал, можна віднести контроль і можливість запровадження санкцій і покарань,

фінансові ресурси й контроль над інформацією. Таким чином, стає помітним вплив ідей М. Фуко на А. Негрі й М. Хардта, які переносять дисциплінарні практики й поліцейський контроль зі сфери інтересів національних держав на світ у цілому [152, с. 75-195].

Протилежністю імперії є чисельність, яка є сукупністю фрагментованих ідентичностей (стать, нація, клас тощо), які не утворюють чіткої ієрархії та не прагнуть інкорпорувати в єдину структуру ці ідентичності. Таким чином, конфлікт між імперією й чисельністю обумовлений їхньою протилежною логікою, у якій перша прагне інтегрувати й нейтралізувати існуючі розбіжності завдяки конкретним інструментам (примус, контроль над ЗМІ, наявність фінансових ресурсів), а друга прагне забезпечити вільну артикуляцію різноманітних ідентичностей [153, с. 343-380]. Цей теоретичний проект подібний до розмежування Ж. Ранс'єром політики й поліції або протиставлення Ю. Габермасом системи й життєвого світу. Протиставлення імперія/чисельність можна розглядати в декількох аспектах.

По-перше, імперія виражає новий тип суверенітету, який приходить на зміну національному суверенітету в результаті кризи проекту національної держави, тобто логіка територіальності як першопричина появи держав сучасного типу поступається логіці екстериторіальності, що формує новий тип постнаціонального суверенітету – імперію.

По-друге, протиставлення імперія/чисельність виражає протистояння суверенітету й демократії. Перша прагне ліквідувати будь-яку «іншість» шляхом поглинання, друга виражає наявність ряду ідентичностей, які, навіть перебуваючи в стані конфлікту, не повинні утворити єдність або сформувати ієрархічний тип стосунків.

Таким чином, теорії суверенітету розвивалися протягом усього Нового часу й були спрямовані на концептуалізацію нової форми територіальної політичної організації – держави сучасного типу, визначальною особливістю якої є суверенітет.

1.2. Процес становлення держав сучасного типу в неовеберіанській традиції

Формування сучасної теорії суверенітету безпосередньо пов'язане з розвитком історичної науки й правової теорії в XIX ст., які концептуалізували, структурували та інтерпретували теоретичний політико-правий спадок, інтегруючи його в окреслені національними історіографіями та юридичними науками теоретичні рамки. Традиційний вплив юридичної науки, особливо правового позитивізму, на політичну теорію гостро відчувається саме в теорії суверенітету. За винятком теорії міжнародних відносин, основний масив сучасних політологічних досліджень суверенітету є інтерпретацією в тій чи іншій формі сформованого правовим позитивізмом уявлення про процес формування суверенітету. Держави сучасного типу перебувають у стані трансформацій модерних державних інститутів, що актуалізує більш концептуальні політологічні підходи до осмислення витоків формування, розвитку й трансформації сучасних держав. У цьому контексті необхідно актуалізувати макроісторичний вимір політологічних теорій держави й національного суверенітету, представленого неовеберіанськими теоріями держави.

Критика пануючої в західних соціальних науках теорії модернізації, структурного функціоналізму Т. Парсонса та девелопменталістських теорій у 1960-х рр. мала наслідком актуалізацію макроісторичних досліджень у соціальних науках [92, с. 150-154]. Паралельно з критикою модернізаційних теорій, що виявились недостатньо ефективними для пояснення траєкторії розвитку країн третього світу, зокрема зіштовхнулися з проблемою трансформації постколоніальних країн Африки, у яких соціально-політичні й економічні процеси не могли бути пояснені в концептуальних рамках цієї теорії, актуалізується й набуває популярності історична перспектива досліджень соціально-політичних процесів у соціальних науках.

Актуалізація нового підходу до соціально-політичних процесів, який, з одного боку, критично ставиться пануючій Теорії модернізації, з іншого боку, акцентує увагу на історичній перспективі в соціально-політичних дослідженнях, обумовлюючи інтерес до творчого спадку М. Вебера.

Необхідно зазначити, що актуалізація праць М. Вебера відбувалась у рамках Теорії модернізації й під впливом робіт Т. Парсонса, де, як основа творчого спадку М. Вебера, розглядалась обумовленість ефективності капіталістичних практик особливостями світогляду, що детермінує певний тип соціальної поведінки, забезпечуючи ефективність соціально-політичної організації (праця М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму»[31]). Згодом взаємозалежність між світоглядом й соціальною організацією стане однією з центральних ідей Теорії модернізації і сформує цілі напрямки соціально-політичних досліджень найбільш впливовими серед яких є дослідження політичної культури (Г. Алмонд, С. Верба) і проблема появи та функціонування громадянського суспільства.

Веберіанський ренесанс 1960-1970 рр., у рамках критики Теорії модернізації, актуалізує М. Вебера як дослідника держави сучасного типу і його праці «Господарство і суспільство», що обумовлює формування неовеберіанської традиції дослідження соціально-політичних процесів, яка опирається на декількох базових ідеях М. Вебера.

По-перше, розуміння держави сучасного типу як організації, що має монополію на застосування насилля, характеризується легальністю та легітимністю. Основою функціонування такого типу організаційної структури є професійна раціонально бюрократія.

По-друге, процес становлення держави сучасного типу розглядається в історичній перспективі, де ефективність такої організаційної структури пояснюється реакцією на наявні зовнішніми та внутрішніми викликами і структурними змінами в середині самої організації.

По-третє, поява держави сучасного типу розглядається як феномен Західної Європи (з часом ця організація більш чи менш успішно

розповсюдилась у масштабі всього світу) через наявність структурних особливостей, найбільш важливою серед яких є капіталізм, що кооптує в себе низку практик, які пізніше були реалізовані в рамках держави сучасного типу.

Розглянемо базові ідеї М. Вебера щодо розуміння держави сучасного типу й ролі раціональної бюрократії, які вплинули на формування неовеберіанської традиції. Говорячи про державу, М. Вебер зазначає: «Політичним союзом панівний союз має називатися тоді й тією мірою, коли його склад і чинність його порядків у межах конкретної географічної області послідовно гарантується застосуванням і загрозою фізичного примусу з боку адміністративного штабу. Державою (Staat) має називатися політичне інституційне підприємство, якщо його адміністративний штаб успішно вдається до монополії легітимного фізичного примусу для здійснення порядків» [30, с. 62-63]. Окрім цього, М. Вебер зазначає причини формування держави сучасного типу і вплив капіталізму на цей процес: «Держава в розумінні раціональної держави існувала лише на Заході. Постійна, з використанням мирних та військових засобів боротьба конкуруючих національних держав за владу створила для західного капіталізму нового часу найбільші можливості. Окрема держава мала конкурувати за необмежений у своєму пересуванні капітал, котрий визначав для неї умови, за яких він не міг сприяти досягненню влади. Із вимушеного союзу національної держави з капіталом вийшов національний стан бюргерів, у сучасному розумінні цього слова – національна буржуазія. Отож, сама закрита національна держава є тією структурою, що надає капіталізму можливість подальшого існування; допоки вона не поступиться місцем світовій імперії, триватиме й існування капіталізму» [30, с.1018].

Важливо зазначити, що наявність бюрократії не є унікальною рисою держав Західної Європи Нового часу, однак М. Вебер виділяє такі риси, які характерні для раціональної бюрократії та притаманні лише державам сучасного типу:

1. «Існує принцип чітких, упорядкованих назагал правилами законів чи адміністративних положень, офіційних компетенцій» [30, с.700];

2. «Існує принцип чиновницької ієрархії та проходження справами інстанцій, тобто чітка система підпорядкування органів влади з наглядом вищих органів за нижчими...» [30, с. 701]. «За повного розвитку такого типу ця чиновницька ієрархія має монархічне впорядкування» [30, с.701];

3. «Сучасне виконання посади ґрунтується на письмових документах (документації), що зберігається в оригіналі або в планах, а також у штабі підпорядкованих чиновників і писарів усіх типів» [30, с.701];

4. «Службова діяльність, принаймні будь-яка спеціалізована службова діяльність, – і це є специфічно сучасним, – зазвичай має передумовою детальне фахове навчання. Це також усе більше стосується й сучасного керівника та службовців приватного підприємства, і державних службовців» [30, с.702];

5. «За повноцінної посади службова діяльність потребує всіх робочих сил чиновника, незважаючи на ту обставину, що тривалість його обов'язкового робочого часу в канцелярії може бути чітко обмеженою» [30, с.702];

6 «Виконання посадових обов'язків чиновниками відбувається за загальними, більш чи менш чіткими та більш чи менш вичерпними правилами, які можна засвоїти» [30, с.702].

Отже, неовеберіанські теорії держави акцентують увагу на макраісторичній динаміці процесу формування держав сучасного типу та структурних трансформаціях, які детермінували появу нового типу політичної організації (держави), виділяючи такі важливі чинники, як капіталізм, централізація влади та війна [114, с. 151-155]. До неовеберіанського теоретичного напрямку можна віднести військово-податкову теорію держави (Ч. Тіллі [130; 131; 132; 192; 193], У. Мак-Ніл [88; 89], М. ван Кревельд [76; 77], М. Манн [90; 188]), школу світ-системного аналізу (І. Валлерстайн [25; 26; 27; 28; 29], Дж. Аррігі [13; 14]), дослідження

соціальних революцій (Д. Голдстоун [49], Б. Мур[96]), дослідження геополітичної динаміки (Р. Колінз [68; 69]), а також П. Андерсона [10; 11] і Б.Тешке [128; 129], які розвивали власні теорії під впливом марксизму й веберіанства. Окремо варто виділити Н. Еліаса [57;58;173] і Р. Лахмана [80].

Неовеберіанська традиція – це сукупність різноманітних теоретичних напрямків, деякі з яких сформовані під сильним впливом марксизму, однак усі ці теоретичні напрямки базуються на веберіанському розумінні сучасної держави.

Особливістю держав сучасного типу, з точки зору неовеберіанського підходу, є монополія на насилля, легальність і легітимність, наявність раціональної бюрократії, що формується внаслідок розмежування економіки й політики на початку Нового часу й безпосередньо пов'язана з розвитком капіталізму.

Протягом XV–XVII ст. у країнах Західної Європи відбуваються масштабні трансформації, які детермінували процес формування принципово нової форми соціально-політичної організації (держава сучасного типу), що з часом витісняє альтернативні політичні проекти у вигляді імперій і міст-держав та розповсюджується в масштабі всього світу. Держави Нового часу спиралися на якісно нові інститути, які надають можливість змінити наявні суспільні практики і сформувати ефективну організаційну структуру, що досить успішно вилучала ресурси. Держави сучасного типу успішно вирішили традиційні проблеми, які завжди існували в організацій, що прагнули встановити домінування через концентрацію ресурсів, монополію на застосування насилля, ефективну організаційну структуру. Поява держав сучасного типу стає можливою завдяки встановленню монополії на конкретній території й витісненню чи кооптації реальних та потенційних конкурентів.

До основних суспільно-політичних трансформацій, які обумовили процес формування держав сучасного типу, можна віднести послаблення рицарсько-феодалного дворянства, формування абсолютизму й посилення

буржуазії. Активізація економічних відносин призводила до збільшення обігу грошової маси й поступового знецінення грошей, що негативно позначалася на позиціях феодалів, які отримували фіксовану ренту, тобто їхні реальні доходи постійно зменшувалися [58, с. 321-332]. Збільшення об'ємів торгівлі посилювало позиції частини буржуазії та стратегічно збільшувало вплив монарха. Економічно ослаблене дворянство ставало більш залежним від короля, що обумовило появу феномену абсолютистського режиму – придворне суспільство [173]. Основним прибутком для старої аристократії (дворянства шпаги) стає доступ до державних посад, які розглядаються як інвестиції та джерела отримання прибутку. Вплив на аристократію посилюється частиною буржуазії, яка перебуває на службі в короля (дворянство мантиї), подвійний тиск на стару аристократію постійно посилюється, а її стратегічні позиції погіршуються.

Другою важливою трансформацією була зміна форми військової справи в XVI ст., обумовлена появою нового типу зброї – артилерії – і потребою великої кількості воїнів під час війни через появу лінійної тактики [88; 76]. Такі зміни у військовій справі суттєво вплинули на суспільно-політичну ситуацію, оскільки воїни почали найматися за гроші, що ліквідувало практику роздачі землі (ленів) за службу, послабило позиції рицарської аристократії й обумовило суттєве здорожчання ведення війни, що підштовхувало правителів шукати джерела фінансування дорогих військових компаній.

Для аналізу процесу формування держав Нового часу, головною особливістю яких є суверенітет, необхідно розглянути декілька теоретичних напрямів.

Підхід Р. Бреннера [176] та його послідовників (Б. Тешке, П. Андерсон), які пов'язують процес виникнення держав сучасного типу з появою капіталізму як наслідок патової ситуації, спричиненої класовим протистоянням в кінці Пізнього Середньовіччя в Англії.

Військово-податкова теорія держави (Ч. Тіллі, У. Мак-Ніл, М. Кревельд, М. Манн) розглядає появу сучасних держав у контексті формування успішної організаційної структури для ведення війни й вилучення ресурсів. Основною передумовою формування сучасних державних інститутів є загострення військової конкуренції між політичними утвореннями й пошуки внутрішніх ресурсів для ведення військових компаній, що обумовлює процес формування раціонально-бюрократичних інститутів і поступове відокремлення апарату управління й примусу як найбільш ефективного механізму соціально-політичної організації, орієнтованого на вилучення ресурсів і військове протистояння, від економічної сфери. Центральною ідеєю є дихотомія територіальної й капіталістичної експансії, де найбільшу перевагу отримали ті політичні утворення, які поєднували обидві логіки, що сприяло утворенню національних держав сучасного типу.

Найбільш ефективними стають держави, що поєднують примус і капіталізм [132, с. 110-119]. Подібне розмежування типів державних структур початку Нового часу пояснює механізм формування раціонально-бюрократичних інститутів і деперсоналізацію влади – розмежування економіки й політики, характерне для держав Нового часу, але не характерне для інших державних утворень. Н. Еліас справедливо зазначає: «У всіх суспільствах воїнів, суспільствах із натуральним господарством – та й не тільки в них – меч виступає дуже звичним і необхідним знаряддям добування засобів виробництва, а погроза насильством – незмінним засобом виробництва. Аж коли поділ функцій досягає досить високого рівня, аж коли внаслідок тривалої боротьби утворюється спеціалізована управлінська монополія, яка функцію панування перетворює на суспільну власність, аж коли централізована й публічна монополія на насильство встановлюється на великих територіях, – аж тоді конкурентна боротьба за засоби виробництва та предмети споживання може відбутися без широкого застосування фізичного насильства й аж тоді виникає такий тип економіки в чистому сенсі

слова, який ми звикли називати «економікою», аж тоді народжується той різновид конкурентної боротьби, яку ми звикли називати «конкуренцією» [58, с. 436].

Процес розмежування економіки й політики безпосередньо пов'язаний із формуванням і розповсюдженням капіталізму. При феодализмі злиття економіки й політики уособлював інститут сеньйорії (феодалного володіння), інтегрований клієнтарно-патронажними зв'язками в феодальну піраміду на чолі з вищим сюзереном [17, с. 132-137].

Р. Лахман, розглядаючи суспільно-політичні трансформації початку Нового часу як адаптацію до наявних патових ситуацій, пояснює перенесення центру капіталізму на північ Європи веберіанським розмежуванням: політично орієнтованим капіталізмом (італійські міста-держави) і економічно орієнтованим капіталізмом (Північна Європа) [80, с. 208-214]. Капіталізм Північної Європи виявився більш ефективним через остаточне відокремлення від політики, що обумовило процес формування голландського циклу накопичення капіталу.

І. Валлерстайн акцентує увагу на особливостях функціонування держави сучасного типу в рамках капіталістичної системи. Він пише: «Визначальною рисою капіталістичного світу-економіки є те, що економічні рішення в ньому, у першу чергу, орієнтовані на всі простори світу-економіки, а політичні – на структури менших розмірів, які володіють інструментами правового контролю, тобто на держави (нації-держави, міста-держави, імперії) у рамках світу-економіки» [28, с. 77].

Для з'ясування ролі капіталізму в процесі формування сучасних національних держав і демократичних інститутів необхідно звернути увагу на принципові розбіжності щодо природи капіталізму між політичними марксистами й послідовниками військово-податкової теорії держави.

Еволюція капіталу, на думку марксистів, була детермінована класовою боротьбою між селянами та знаттю в кінці Середніх віків. Залежно від результату класової боротьби формувалися різноманітні політичні інститути,

які мали принципово різну логіку функціонування. Так, перемога селянства над аристократією сприяла утворенню централізованих абсолютистських держав (Франція), перемога ж аристократії над селянством детермінувала подальше укріплення позицій феодалізму. Винятком із цієї логіки є Англія, де конфлікт між двома антагоністичними класами закінчився тим, що жодна зі сторін не змогла нав'язати власний порядок денний, що призвело до появи капіталізму [129; 176].

Таким чином, першою капіталістичною країною є Англія, а виникнення капіталізму розглядається як побічний результат класової боротьби. За цією логікою, траєкторія розвитку Франції й Англії з XV ст. починає принципово розбігатися. Франція переходить від феодалізму до абсолютизму у вигляді «податково-посадового» політичного режиму [129, с. 252], який продовжував відтворювати феодальну логіку – відсутність розмежування між економічним і політичним. Натомість Англія зробила перехід від політичного режиму накопичення до економічного режиму накопичення (розмежування між економічним і політичним), тобто Англія сформувала новий тип режиму, в основі якого лежала не феодальна рента, а заробітна плата [6, с. 2002-203]. Логіка розмежування між економічним і політичним була інтегрована в механізм функціонування політичної влади (Англія). Причиною розмежування між економікою й політикою стала неможливість досягнення в Англії централізації королівської влади (на відміну від Франції) через баланс сил, який утворився між королівською владою та аристократією, що суттєво обмежувало можливість короля конвертувати політичні повноваження в можливість отримувати економічний прибуток. Саме така патова ситуація призвела до появи класу джентрі. Н. Фергюсон слушно зазначає: «В Англії влада монарха ніколи не була абсолютною. Її обмежували спочатку багата землевласницька аристократія, а пізніше – двопалатний парламент. У 1649 р. короля навіть стратили за те, що він ігнорував політичні вимоги парламенту. Англійські монархи, які прагнули воювати, однак були залежні від парламенту в фінансовому плані, часто не мали іншого вибору, ніж як

опиратися на найманців. І все ж у слабкості англійської корони приховувалася її сила, оскільки політична влада не концентрувалась в одних руках, подібне відбувалось і з багатством. Податки могли вилучатися лише з дозволу парламенту, і ті, у кого були гроші, твердо знали, що монарх їх ні в кого просто так не відніме. Це було важливим стимулом для підприємців» [134, с. 43].

За таких умов відсутність розмежування між політичним і економічним (Франція) [11, с. 85-89] сприяла встановленню централізованого патримоніального режиму, у якому держава, її територія, населення й ресурси розглядалися як власність правлячої династії, що призводило до постійних війн за династичний спадок.

Розповсюдження англійської капіталістичної системи на значній частині світу відбулося в XIX ст. через її ефективність та інтеграцію політичних утворень у зазначену систему [65; 105]. Таким чином, появу національних держав можна датувати XIX ст. (після завершення наполеонівських війн), другий етап – завершення Першої світової війни, третій – завершення Другої світової війни й отримання незалежності колоніальними державами, четвертий – кінець 1980-х – початок 1990-х рр. з інтеграцією посткомуністичних країн у капіталістичну систему й появою національних держав на пострадянському просторі [129, с. 365-374].

Аргументація послідовників військово-податкової теорії держави на виникнення капіталізму дещо відрізняється. Процес формування сучасних національних держав розглядається в контексті військового протистояння між різноманітними політичними утвореннями. Логіка військової конкуренції підштовхувала правителів проводити оптимізацію в організації військової справи, основними детермінантами ефективності якої були доступ до ресурсів для ведення війни й успішна модель побудови армії. Розвиток капіталізму призводить до переходу від патримоніалізму до брокеражу (XV ст.) [132, с.112-115], що детермінує появу найманих армій і кредиту для ведення війни. Однак існування режиму брокеражу перестає бути

ефективним у XVI ст. через збільшення витрат на ведення війни в результаті модифікації й дорожнечі військової справи. Пошуки шляхів оптимізації витрат призводять до появи в XVIII-XIX ст.ст. сучасних масових регулярних армій і встановлення прямого фіскального управління. Подальша трансформація держави відбувалася шляхом бюрократизації, спеціалізації й установа контролю на конкретній території.

Процес формування держав сучасного типу розвивався за декількома векторами – шляхом інтенсифікації примусу та шляхом інтенсифікації капіталу. Третій шлях – поєднання інтенсифікації капіталу й примусу (Англія й Франція). Найбільш ефективним виявився третій шлях [132, с. 95-98]. Прагнучи оптимізувати витрати на ведення війни, політичні утворення наслідували зразки найбільш ефективної моделі, що призвело до масової появи в XIX-XX ст.ст. сучасних національних держав.

В інтерпретації послідовників військово-податкової теорії, держави капіталізм зароджується не в Англії, а в італійських містах-державах, які вдало інтегрувалися в торгівельні ланцюги між Європою й Азією, однак італійським містам-державам, крім Генуї, так і не вдалося сформувати власний режим накопичення. Першими утворили системний цикл накопичення генуезці, пізніше голландці, британці й американці [14]. У такій інтерпретації Дж. Аррігі й Ч. Тіллі дотримуються логіки геоісторії Ф. Броделя [19; 20; 21; 22] і його ідеї розмежування матеріального виробництва й фінансів [19], а якими перехід від одного режиму накопичення до іншого стає можливим у результаті фінансової експансії. У цьому й полягає головна розбіжність між підходом Р. Бреннера, П. Андерсона, Б. Тешке та представників військово-податкової теорії держави: перші розглядають Англію як першу капіталістичну країну, другі – як один із циклів світової гегемонії. Марксистська схема виникнення капіталізму як випадкового наслідку класового протистояння в Англії, попри свою оригінальність, не збігається з аргументацією Ч. Тіллі й Д. Аррігі, які, слідом за Ф. Броделем, не підтверджують цю ідею, оскільки вона не пояснює

виникнення фінансової олігархії у Флоренції, появу генуезьких і голландських циклів накопичення. Марксисти, у свою чергу, Флоренцію, Геную й Голландію не вважають капіталістичними утвореннями. Причина таких розбіжностей у датуванні початку капіталізму пояснюється специфікою підходу. Марксисти, декларуючи детермінованість появи капіталізму класовою боротьбою, виходять із принципу, що капіталізм виникає в результаті розмежування економічного й політичного (чого не було при феодализмі). Послідовники військово-податкової теорії держави датують початок процесу формування держав сучасного типу часом трансформації військової справи, що обумовлює процес формування політичної монополії й посилює інтенсивність вилучення ресурсів у вигляді податків.

За логікою військово-податкової теорії держави, поява демократичних інститутів є наслідком домовленостей між населенням і правителями відносно збільшення централізації влади. Оптимізація стратегій ведення військової справи вимагала збільшення контролю над ресурсами й населенням, однак спроби досягнути наявні привілеї та збільшення впливу існуючого режиму постійно наштовхувалися на невдоволення як із боку значних прошарків населення, так і з боку привілейованих суспільних груп. Така ситуація вимагала постійних домовленостей і маневрування між інтересами різних груп населення залежно від поточної політичної ситуації, що характерно для країн із домінуванням капіталістів, а не великих землевласників. У процесі переговорів між державою й населенням починає відігравати активну роль (з боку населення) буржуазія, яка достатньо успішно «відвойовує» собі впливові позиції [132, с. 113-117]. Сучасні демократичні інститути в країнах ліберальної демократії є за своєю сутністю буржуазними інститутами, які внаслідок мобілізації значних прошарків суспільства в ході Першої світової війни не могли й надалі залишатися виключно буржуазними, і в зв'язку з соціальною необхідністю розширили свої рамки практично для всього дорослого населення країни.

Отже, з наведених вище позицій щодо ролі капіталу в процесі формування держав сучасного типу, зокрема національних держав, ми можемо зробити висновки, що об'єднують розглянуті вище позиції зазначених авторів.

По-перше, держави сучасного типу починають формуватися на відносно невеликій території Західної Європи в результаті структурних соціально-політичних трансформацій Пізнього Середньовіччя.

По-друге, капіталізм формує специфічні інститути й механізми функціонування державної влади, які через капіталістичну експансію переносяться на «завойовані» ним території, що призводить до централізації й бюрократизації політичних утворень і детермінує появу національної держави. Експансія капіталізму відбувалася як у буквальному значенні цього слова (через колоніалізм), так і через добровільну інтеграцію територіальних політичних утворень у капіталістичну систему. У результаті капіталістичної експансії сучасна політична мапа світу складається з сукупності національних держав, що мають бюрократичний апарат, регулярну армію й виконують фінансові функції, тобто модель національної держави, з'явившись випадково на незначній території Заходу та функціонуючи в рамках капіталістичної логіки, зуміла подолати існуючі альтернативні політичні проекти – імперії, міста-держави тощо й розповсюдилася по всьому світу. Ця логіка пояснює той факт, що найбільших успіхів у плані демократизації досягли ті країни, які були центром (або максимально наближені до позицій центру) капіталістичної системи.

Ідея суверенітету виникає через необхідність обґрунтування претензій на владу з боку монарха, який установлює монопольну владу на відповідній території. Поява суверенітету була безпосередньо пов'язана з абсолютизмом, однак формування деперсоналізованих раціонально-бюрократичних інститутів обумовило на пізніших етапах перенесення суверенітету від правителя на націю в цілому.

1.3. Особливості формування та розповсюдження національних суверенітетів

Процес формування сучасних демократичних інститутів безпосередньо пов'язаний із централізацією й появою раціональної бюрократії, що притаманно державам сучасного типу. Формування раціональної бюрократії є наслідком розмежування економіки й політики. У попередньому підрозділі більш детально розглянуто процес відокремлення економіки від політики, що є головною особливістю держав Нового часу порівняно з середньовічним феодалізмом, у якому економіка й політика були нероздільними. Розмежування економіки й політики безпосередньо пов'язане з появою й розповсюдженням капіталізму, який демонтував інститут рицарсько-феодалного військового дворянства, перетворивши феодалів на придворне суспільство абсолютистських правителів [173, с.182-186].

Другий чинник розмежування економіки й політики – необхідність реагувати на зовнішню військову та внутрішню загрозу у вигляді повстань. Трансформація військової справи зумовила необхідність формування регулярних армій, що, у свою чергу, детермінувало інтенсивність вилучення ресурсів у населення у вигляді податків [132, с. 117-121]. Для ефективного збору податків формуються раціонально-бюрократичні інститути, що структурують і раціоналізують суспільний простір, проникаючи в різноманітні соціальні групи[125]. Звідси й феномен поліції, яка відіграла важливу роль у процесі формування сучасних раціональних інститутів. Головним завданням поліції було руйнування суспільних практик, які керувалися традицією, релігією, родинними зв'язками й кооптувати ці практики в інституційні рамки, що визначає державна влада і що остаточно закріплює монополію центральної влади на застосування насилля.

Розвиток капіталізму й раціонально-бюрократичних інститутів детермінує появу індустріального суспільства, основою якого є індивід. Процес руйнування традиційних суспільних практик у зв'язку з посиленням

державних інститутів збільшував чисельність населення, що перебувала під юрисдикцією держави, і змушував функціонувати в рамках сформованих капіталізмом і державою правил. Процес витіснення традиційних практик та існуючих форм самоорганізації населення йшов паралельно з розширенням практик, які були детерміновані індустріалізацією, що призводило до маргіналізації значних суспільних прошарків. В індустріальному суспільстві виникає індивід як основний об'єкт діяльності суверенної влади (що обумовлено ліквідацією традиційних практик і необхідністю адаптувати маргінальні прошарки в нові умови індустріального суспільства) і нація як наслідок формування нових суспільно-політичних практик та ідентичностей у рамках індустріального суспільства.

З Великої французької революції прийнято починати відлік існування народного суверенітету, який представляє основу для формування сучасних учень про державу й демократію. Якщо поява абсолютистського суверенітету стала можливою в результаті кризи середньовічних універсалістських проєктів, то принцип народного суверенітету полягає в перенесенні абсолютистського суверенітету на народ. Як справедливо зазначає Х. Арентс, у XIX ст. нація займає місце монарха, а в XX ст. партія займає місце нації [12, с. 374].

Витоки формування національної держави, яка за результатами Американської й Великої французької революцій починає уособлювати суверенітет, що є основою нинішньої системи міжнародних відносин та міжнародного права й національних законодавств, сягають періоду Пізнього Середньовіччя й пов'язані з доктриною двох тіл короля. Ця доктрина значною мірою розкрита в праці Ернста Канторовича «Два тіла короля. Опис політичної теології Середньовіччя» («*The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*»)[183], яка вплинула на дослідження символіки королівської влади Середньовіччя й Нового часу.

Основна ідея Е. Канторовича полягає в тому, що в епоху Середньовіччя, головним чином у рамках англійської та французької

юридичних наук, виникає ідея про те, що король в одній постаті уособлює юридичне й фізичне тіло.

Юридичне тіло короля уособлює особливі якості, які не стосувалися короля як до конкретної особи, однак характеризували інститут монархії.

Фізичне тіло короля розглядалося як тіло конкретної особи, відповідно зі смертю короля фізичне тіло зникало.

Таким чином, зі смертю конкретного короля його юридичне тіло продовжує функціонувати, що слугує джерелом легітимності прийнятих правителем законів і юридично забезпечує претензії нащадків на владу, що представляло фундаментальне питання для європейських династій у Середньовіччі й на початку Нового часу. Саме юридичне тіло короля «сакралізувалося» юридичною наукою [183, с. 233-242].

Ідея юридичного тіла короля у Франції в епоху правління Людовика XV стає безпосередньо пов'язаною з нацією й формується в результаті необхідності укріплення позицій монарха в боротьбі з претензіями регіональної знаті на владу, що підштовхує французьких юристів сформулювати вчення про те, що нація є формою власного тіла короля [94, с. 67]. Відповідно до цієї доктрини вимоги щодо представництва народу в органі законодавчої влади були абсурдними, оскільки представленість короля в Генеральних Штатах автоматично забезпечувало представництво народу, а страта монарха в ході Революції означала спробу страти нації, що не могло бути реалізовано юридично, оскільки смерть фізичного тіла короля не призводила до ліквідації його юридичного тіла. Тобто знищення короля й монархії в цілому не порушує монархічну легітимність через існування юридичного тіла короля, що добре розуміли революціонери. Для вирішення цієї проблеми революціонери не поривають із нацією як пережитком Старого порядку, а переносять суверенітет монарха на суверенітет народу через націю, що замінює попереднє ототожнення король-нація на народ-нація, що не лише розриває зв'язок із попередньою традицією й забезпечує новий тип політичної легітимності, але й дає можливість повноцінного втілення

республіканського проекту (що відігравало важливу роль для «батьків» революції, які спиралися на республіканські традиції та прагнули відтворити в ході Революції політичні форми республіканського Риму) і спричиняє формування сучасної моделі держави-нації.

Розширення сфери втручання державних інститутів та індустріалізації суспільства значною мірою ліквідували існуючі практики та ідентичності і сформували нові практики, які функціонували, опираючись на державні інститути й оформлюючи новий тип ідентичностей у масштабі всієї держави – націю [9]. Формування нації-держави призвело до нової проблеми – забезпечення представництва нації в органах державної влади (зокрема в найвищому законодавчому органі Республіки). Єдиним можливим варіантом була виборність конкретних представників народу (депутатів), які представляли б групи населення й приймали б рішення від його імені (за англійським зразком), однак ця логічна ідея вступала в протиріччя з радикальним проектом народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо – одного з основних натхненників Великої французької революції, оскільки філософ, критикуючи англійський парламентаризм, чітко обґрунтовує ідею про те, що при делегуванні народом власних суверенних прав ухвалювати рішення депутатам, народ утрачає суверенітет, оскільки парламентарі приймають рішення на власний розсуд (навіть переслідуючи найбільш шляхетні прагнення) від імені народу, останній не може впливати чи змінювати рішення власного представника.

Зазначену проблему вирішив абат Сийєс, який виділив *pouvoir constituant* (влада, яка конститує, тобто нація) і *pouvoir constitue* (влада, яка конститується) і виніс *pouvoir constituant* за межі політичної сфери [191].

Нація стає «спільнотою спільнот» [50, с. 79], однак вона не стає державою, а є політичною цілісністю, у якій найважливішу роль починає відігравати держава. Відповідно, державні інститути не мають власних прав як таких, на неї переносяться права політичної спільноти.

Французька революція у формі нації утверджує політичну єдність народу, яка може бути репрезентована парламентом. К. Шмітт у цьому контексті слушно зауважує: «Ідея репрезентації заснована на тому, що народ існує як політична єдність, має вище й піднесене, більш інтенсивне буття на відміну від природного існування якоїсь спільно проживаючої групи людей» [164, с. 49].

Як і у випадку з абсолютистським суверенітетом, народний суверенітет є головним джерелом законів і одночасно політичної діяльності [182, с. 224-226], що породжує серйозне протиріччя. Функцією представницької влади було наділено Національні збори, які складалися з представників народу, що й перетворювало цей орган на суверена. Нація перестає бути сукупністю індивідів, а стає певним організмом, який має власні інтереси й волю, ухвалює сам для себе закони й сам контролює виконання законів. У цьому й полягає основне протиріччя народного суверенітету, який обмежує сам себе й має часткову суб'єктність, оскільки народ може погодитися чи не погодитися з прийнятим рішенням або з упровадженою політикою через референдуми, вибори, революції, але не може сформулювати й розробити програму дій щодо конкретних питань державної політики через неможливість сформулювати й ухвалити рішення шляхом відкритих публічних обговорень, що не можливо технічно організувати через велику кількість населення [62; 63 с. 73-86].

Розглядаючи генезу й еволюцію суверенітету як ключову ознаку держав сучасного типу, неможливо оминути традицію *ratio status*.

У результаті кризи феодально-персоналізованої й децентралізованої системи держав виникає необхідність в обґрунтуванні абсолютних претензій на владу з боку конкретних правителів, оминаючи посередників. Для розв'язання цієї проблеми з'являється *ratio status*, яке вперше згадується в праці Дж. Ботеро, що мало слугувати інтересам примноження сили персоналізованої держави, яку уособлював суверен. В інтерпретації Дж.

Ботеро *ratio status* – це сукупність знань для забезпечення стійкого панування над людьми (населенням).

Через неможливість перекласти категорію *ratio status* українською, як і іншими слов'янськими мовами, у зв'язку з відсутністю подібної традиції в державотворчій практиці східноєвропейських держав, у цій праці ми будемо вживати оригінальний латинський варіант, хоча російськомовні дослідники інколи перекладають *ratio status* як *державну мудрість* (калька з французької) чи *національний інтерес* (калька з англійської), що, на нашу думку, не передає реального змісту цього поняття й часто породжує непорозуміння, оскільки в сучасній політичній науці існує стале поняття *національний інтерес*, яке не має жодного стосунку до *ratio status*.

Ratio status визнавала проблему утримання та примноження влади як особливу реальність [189, с. 7], що має власні закономірності й правила та потребує необхідних знань, які й намагалися концептуалізувати теоретики *ratio status*. З самого початку *ratio status* було пов'язане виключно з правителем, що блискуче демонструє Н. Макіавеллі [87], його праця «Володар» – збірка порад для завоювання й утримання влади, стратегії побудови стосунків між підданими й правителем. Узагалі роль Н. Макіавеллі у становленні сучасного вчення про державу є фундаментальною. Безперечно, є певним перебільшенням вважати його основоположником політичної науки, однак він першим розриває зв'язок із античною традицією (зокрема з Аристотелем), яка розглядала політичне в контексті загального уявлення про природу, і з середньовічною традицією, де політичне виводилося з божественної сфери. Натомість Н. Макіавеллі обґрунтовує самодостатність та автономність політики. Цілком справедливо, зазначає Ж. Мере, що Н. Макіавеллі й Ж. Боден «утверджують абсолютну автономність політики, що є основою суверенітету» [94, с. 14]. Якщо попередня середньовічна традиція регламентувала всі сфери людської діяльності, у тому числі й політику, спираючись на моральні принципи (монополію на «вироблення» яких мала релігія у вигляді інституту теології),

то Н. Макіавеллі утверджує діаметрально протилежну ідею – поняття мораль і справедливість устанавлюються в результаті конкретної політичної боротьби й формуються, виходячи з інтересів правителя. Саме правитель, оцінюючи поточну політичну ситуацію й діючи у власних інтересах, формує уявлення про справедливість, добро, моральні принципи тощо.

Н. Макіавеллі й перші теоретики *ratio status* акцентують увагу на обґрунтуванні претензій на владу володаря, оминаючи проблему населення й території. Однак відсутність чіткого розмежування між економічним і політичним, що було ключовою ознакою середньовіччя й на початку Нового часу втягувало правителів у боротьбу за сусідні території, утворювати альянси між державами для перерозподілу спадку європейських династій, що виражало «логіку геополітичного накопичення» [130, с. 145-147]. Значимість територій як ресурсу для відтворення й укріплення політичних практик абсолютистських режимів призводить до акцентування уваги на території й населенні, що змушує теоретиків *ratio status* зосередитися на нових чинниках процесу утримання й примноження влади. Усвідомлення нової реальності яскраво виражене у вченні меркантилістів, які розглядали економіко-політичну діяльність як гру з нульовим результатом, у якій перемога однієї сторони стає можливою в результаті поразки іншої. Відповідно до цього меркантилісти не пропонували програму вироблення ресурсів, а акцентували увагу виключно на перерозподілі існуючих ресурсів, що змушує Б. Тешке зробити висновок про те, що купецьке багатство, формування якого безпосередньо пов'язане з меркантилізмом, не може вважатися капіталізмом [130, с. 300]. Окрім цього, монархи зосередили у власних руках монопольне право розповсюджувати торгові монополії, що робило купців (їх можливість збагатитися) повністю залежними від правителя.

М. Вебер, описуючи феномен меркантилізму, справедливо зазначає: «Меркантилізм означає перенесення принципів функціонування капіталістичного промислового підприємства на політику. З державою поводяться так, начебто вона складається виключно й тільки з

капіталістичних підприємств; економічна політика щодо зовнішнього світу ґрунтується на тому принципі, щоб обійти конкурента в отриманні зиску, себто по можливості дешево придбати, але значно дорожче продати» [30, с.1025]. Таким чином, у результаті усвідомлення теоретиками *ratio status* нових умов політичної реальності суверен отримує не лише монополію на владу й формулює претензії на території інших монархів, але й ставить у залежність можливість збагачення підданих від власної волі. Саме з меркантилізму проблема збагачення населення, якої раніше не існувало, стає прерогативою суверенної влади. Хоча було б помилковим уважати, що абсолютистські режими в Європі повністю монополізували й контролювали всі сфери функціонування державного апарату, що доводить низка досліджень [157; 61; 91], у яких розглядається досвід абсолютистської Франції, де відбулася приватизація державних посад із можливістю їхньої подальшої передачі в спадок, що позбавляло монарха можливості контролю за цілими приватизованими сферами державної політики. Отже, меркантилізм розробив механізм збагачення держави, яку уособлювали монарх і привілейовані групи. Меркантилізм – це політика абсолютистських режимів на початку Нового часу.

Трансформація *ratio status* призвела не лише до появи меркантилізму, а й до поліцейської держави, виникнення якої пов'язане з «Трактатом про поліцію» Н. Деламара. Поліцейська держава у своїй діяльності керується державними інтересами, і їй властива меркантилістська політика. На думку М. Фуко, поява поліцейської держави (як трансформація *ratio status*) тісно пов'язана з управлінням і з дисциплінарними практиками [142, с. 113-121]. Узагалі вся соціальна філософія М. Фуко розглядає появу й розвиток дисциплінарних практик епохи Модерну, обумовлених процесом формування раціонально-бюрократичних інститутів і реструктуризацією суспільних практик як результатом капіталістичної експансії, що обумовив процес формування індустріального суспільства й сучасних соціальних, політичних і державних інститутів.

Подальшого розвитку ідея поліцейської держави набуває в працях І. фон Юсті і Й. фон Зонненфельса, які наділяють уряд відповідальністю перед власним населенням за вирішення економічних проблем, забезпечення гідних умов проживання, організації виробництва, розвиток міст тощо.

Виникнення поліцейської держави є наслідком формування раціонально-бюрократичних інститутів та індустріального суспільства на початку Нового часу, коли процес розширення сфери державного втручання вимагав інтеграції та реструктуризації існуючих соціальних практик з метою забезпечення ефективного функціонування державних інститутів і посилення інтенсивності вилучення ресурсів[23, с. 274-281].

Монополія суверена на визнання індивідів, яким надається можливість збагачуватися, була поставлена під сумнів у результаті розповсюдження ідеї про те, що економіка має внутрішні закони, що існують незалежно від волі володаря. Ідея про властиву економіці внутрішню логіку остаточно була концептуалізована у вигляді «невидимої руки ринку» А. Сміта [126], який опирався на досвід капіталістичної Англії, що представляє не лише прямий виклик меркантилізму й поліцейській державі, але й концепції суверенітету, оскільки виникає серйозна проблема: яким чином можна поєднати державний суверенітет з економічно незалежними індивідами в ньому. Розв'язання цієї проблеми відбулося завдяки появі нації, яка визнавалася єдиним джерелом влади в рамках суверенної держави, що було реалізовано в ході Великої французької революції.

Таким чином, масштабні внутрішні й зовнішні трансформації в країнах Західної Європи Пізнього Середньовіччя послабили феодалні клієнтарно-патронажні практики шляхом зменшення ренти й трансформації військової справи. Феодалні соціально-політичні практики виявилися вкрай неефективними для концентрації ресурсів, що детермінувало процес установаження монополії на певній території у вигляді абсолютної монархії, яка запроваджувала принцип територіальності, концентруючи навколо себе всю повноту влади й ресурсів. Саме з претензій абсолютних монархій на

владу формується й розвивається ідея суверенітету, у якій поступове розмежування економіки й політики призводить до появи бюрократичних інститутів, що еволюціонували в раціонально-бюрократичні інститути й деперсоналізацію державної влади. Причина появи бюрократичних інститутів обумовлена загрозами війни, яка через трансформацію військової справи стає досить дорогою. Пошук ресурсів для війни, нейтралізація внутрішнього конфлікту призводить до появи дисциплінарних практик Модерну та інкорпорації різних груп населення в раціонально-бюрократичні інститути. Держава сучасного типу досить ефективно вилучала ресурси, вела війни й придушувала альтернативні організації, які могли скласти їй конкуренцію.

Поява національного суверенітету встановлює уніфікацію законів і політичних практик у конкретних державах. Абсолютистський суверенітет контролював різноманітні з огляду законодавства, політичних традицій, привілеїв аристократії, структури оподаткування і т. ін. території, які часто, окрім єдиного суверена, не мали між собою нічого спільного [129, с. 251-254]. Поява ж національного суверенітету (класичний приклад Франція) формує єдине національне законодавство й проводить уніфікацію всіх органів державної влади, які починають функціонувати як налагоджена бюрократична й раціональна машина. Місцеві відмінності або повністю ліквідуються, або залишаються незначною мірою [159, с. 116-125]. Починає функціонувати регулярна національна армія, до якої рекрутуються громадяни країни, що призводить до появи мереж державних лікарень і шкіл, які функціонують у рамках державних програм і фінансуються з державного бюджету.

Велика французька революція проходила під республіканськими гаслами, однак після встановлення республіки в ній не знайшлося місця для республіканських цінностей, що призвело до підміни республіки державою [12, с. 37-49].

Сьогодні категорія *республіка* й *держава* в юридичній і політичній науках втратили своє початкове значення, і *республіка* вживається для характеристики форми державного правління (як протилежність монархії). Традиційно республіка розглядалася як спільнота, об'єднана людьми, які мають спільні інтереси й прагнуть їх реалізувати, тобто республіка – це інструмент для реалізації спільних, визначених інтересів. Держава ж, наділена суверенним правом панувати над населенням, і є утворенням, що не формується населенням (як республіка), але яке інкорпорує населення, ставлячи його перед фактом про необхідність виконання законів.

Порушення природних прав людини не порушує прав нації, про що свідчить досвід французької революції, коли революційний терор, реалізуючи права нації, порушував права громадян, або курс на жорстку централізацію, ліквідацію регіональних привілеїв, знищення діалектів і розділ Франції на рівномірні регіони, що відбувалося одразу після перемоги революції та для реалізації волі нації. Саме втручання в усі сфери приватного життя й періодичне порушення природного права громадян, реалізуючи й захищаючи волю нації, розв'язує протиріччя – існування економічних індивідів в суверенній державі.

Таким чином, з XIX ст. остаточно формується національний суверенітет, який складається з послідовності: народ – нація – держава.

Народ – це сукупність різноманітних інтересів і практик, усередині якої можуть знаходитися протиріччя й конфлікти, і яка зводиться до приватної сфери. Нація являє єдність і демонструє прагнення до гомогенності та представляє політичну сферу. Таким чином, конкретні групи можуть мати антагоністичні відносини, перебуваючи в приватній сфері, але відчувати єдність у політичній сфері.

Держава, як уже було зазначено, репрезентує політичну цілісність (націю), черпаючи з останньої власну легітимність [91, с. 23-25]. Хоча не завжди втрата зв'язку між політичною спільнотою й державою призводить до

втрати легітимності органів державної влади й до встановлення нового режиму через низку причин, одна з яких – надзвичайний стан.

Ця специфіка національного суверенітету започаткувала дві традиції інтерпретації національного суверенітету. Перша традиція розглядає національний суверенітет як синонім державного суверенітету, підкреслюючи особливий характер держави-нації порівняно з попередніми формами державного суверенітету (наприклад, з абсолютним суверенітетом). Друга традиція розглядає національний суверенітет як право націй, які не мають власної держави й не можуть претендувати на власну незалежність або автономію в складі конкретної держави, тобто нації, що з певних причин не змогла стати нацією-державою, гарантується нормами міжнародного права можливість стати нацією-державою [63, с. 44-56]. Уперше це положення було відображено в Статуті ООН у 1945 р. з ініціативи Радянського Союзу, оскільки радянські юристи послідовно розвивали ленінське вчення про право націй на самовизначення, та в Декларації про надання незалежності колоніальним державам і народам, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН у 1960 р., хоча подібні ідеї існували в юридичній науці й використовувалися у сфері міжнародних відносин з ХІХ ст.[124]. Оскільки держава черпає власну легітимність з політичної спільноти (нації), то й відповідальність за порушення міжнародних угод чи принципів має нести нація. Однак проблема ускладнюється тим, що в складі однієї держави можуть знаходитися декілька націй, що характерно для такої держави, як Австро-Угорщина, якій так і не вдалося зробити те, що зуміла реалізувати Франція – розчинити сукупність різноманітних етнічних, культурних і мовних груп, утворивши гомогенну французьку націю. Натомість в Австро-Угорщині спостерігається протилежна ситуація – окремі етнічні й мовні групи поступово формують власні нації, перебуваючи в складі держави, і впливають на формування політичної єдності з власними етнічними й мовними групами, які знаходяться за межами Австро-Угорщини. Ця проблема була реалізована завдяки перенесенню відповідальності на ту

націю, яка знаходилася в привілейованому становищі. За результатами Версальських домовленостей, після завершення Першої світової війни, Австро-Угорщина зникла з політичної мапи Європи, а значні території Австрії та Угорщини були передані сусіднім державам, зокрема новоутвореній Польщі й Чехословаччині. Це пояснювалося тим фактом, що австрійські німці й угорці в Австро-Угорщині були державотворчими (привілейованими) націями.

Упровадження принципу права націй на самовизначення суперечить принципу територіальної цілісності[97, с. 73]. Ці логічні проблеми є прямим наслідком появи національної держави, у якій основним джерелом влади проголошувався народ у вигляді гомогенної нації. Відповідно проблема визнання чи невизнання за конкретною нацією права стати нацією-державою перестає бути юридичним, а стає винятково політичним питанням, яке апелює до юридичних норм винятково після ухвалення політичного рішення [135, с. 62-64]. У зв'язку з цим виникає нова проблема: якщо юридичний складник права націй на самовизначення наповнений внутрішніми протиріччями, а рішення ухвалюється політичним шляхом, то хто саме приймає рішення, ким/чим була уповноважена сторона, що приймає рішення, і чому адресат цього рішення має його виконувати? Відповіді на ці прості запитання призвели до появи низки теоретичних проектів: від послаблення ролі національних держав і, відповідно, національного законодавства як наслідку глобалізації до появи держави-жандарма, яка, опираючись на власну силу й реалізуючи стратегії національної безпеки, формує світовий порядок і формує нову світову імперію. Усі теоретичні проекти тією чи іншою мірою маніфестують ідею логічного завершення проекту національного суверенітету, що тягне за собою низку проблем і небезпечних для національної безпеки явищ [94, с. 109-118]. Не ставлячи під сумнів теоретичні напрацювання та їхнє значення для вирішення прикладних питань тих теоретиків, які розглядають загрози національному суверенітету в умовах зміни зовнішньополітичного середовища й послаблення ролі національних

держав в контролі над тими сферами, які традиційно вважалися прерогативою держави, у цій праці планується розглянути загрози для національного суверенітету, спричинені внутрішньою логікою формування проекту національної держави.

Розширення сфери державної влади призводило до посилення втручання держави в існуючі соціальні практики й приватну сферу. Сьогоднішні деперсоналізовані державні інститути мають безпрецедентні повноваження, значна частина яких була отримана ними в першій половині XX ст [84, с. 19-20].

Проблема розширення повноважень органів державної влади в державах сучасного типу знайшла відображення в класичних працях Ж. Марітена [91] і Б. де Жувенеля [61], які виступали послідовними критиками ідеї суверенітету й нації, у яких убачали інструмент для тотального втручання держави й перманентного порушення приватних прав громадян.

Для окреслення механізму формування демократичних інститутів і поступового зростання ролі держави необхідно актуалізувати військово-податкову теорію походження держави (Ч. Тіллі [130; 132], В. Мак-Ніл [89; 88], М. Кревельд [77]) у рамках неовеберіанської традиції та праці історика Е. Гобсбаума [158; 159; 160]. Специфікою цього теоретичного підходу є визнання військової небезпеки як чинника формування держав сучасного типу. Революція у військовій справі XV-XVI ст. детермінувала дорожнечу війни та призвела до появи чисельних армій [132, с. 117-121], у зв'язку з чим виникає необхідність масово рекрутувати населення й отримувати ресурси для ведення війн, які стали надто дорогими. Така трансформація призводить до появи національних армій, запровадження податків і встановлення раціональної бюрократії як інструменту для збору податків та ефективного рекрутування підданих до армії. Подібний інструмент міг бути ефективним лише за умови, що населення отримувало певні привілеї, заради збереження яких воно було готове воювати й платити податки. Постійні бунти й

соціальні заворушення проти державної політики, що було звичним явищем Пізнього Середньовіччя й початку Нового часу, змушувало держави йти на компроміс із найбільш активними та впливовими соціальними групами, які говорили від імені всього суспільства [132, с. 83-87]. Компромісом можна вважати наділення певними привілеями та збереження автономії конкретних соціальних груп. Таким чином, формується своєрідний консенсус між державою й найбільш активними та впливовими соціальними стратами. Держава збільшує повноваження, а соціальні страти отримують конкретні привілеї й права. Саме цим фактом пояснюється впливовість буржуазії у ХІХ ст., яка традиційно говорила від імені суспільства в перемовинах із державною владою й поступово збільшувала власний вплив і закріплювала статус. І саме буржуазія починає активно протистояти аристократії та стає головним апологетом лібералізму.

Отже, за логікою військово-податкової теорії, походження держави, збільшення повноважень і централізація держави не були однобічним процесом, виникала постійна необхідність компромісу з впливовими групами суспільства.

Демократичні інститути виникають у результаті двох чинників:

- зовнішньої військової загрози, яка обумовила необхідність мобілізації широких мас і доступ до ресурсів населення, що використовувалися для фінансування війн;
- внутрішніх протестів населення проти втручання держави [88, с. 115-127].

Держави сучасного типу (національні держави) отримують суттєві переваги в плані війни й доступу до ресурсів, що зробило альтернативні політичні утворення (імперії, міста-держави) неконкурентоздатними й призвело до їхнього повного зникнення. Таким чином, демократичні інститути утворюються не в результаті реалізації гуманістичних ідей Просвітництва й не шляхом боротьби населення за власні права (хоча цей чинник мав важливе, але не вирішальне значення), а в результаті появи

механізму, який найбільш ефективно вирішував проблему загроз суверенній владі. Другою важливою проблемою нашого аналізу є феномен надзвичайного стану, який ми плануємо розглянути більш детально.

Під надзвичайним станом ми розглядаємо юридично-політичний інститут, який в екстраординарних ситуаціях, що представляють загрозу державному ладу, територіальній цілісності, політичній стабільності тощо, призупиняє дію законів, які наділяють громадян правами й свободами, і збільшує повноваження виконавчої влади, тобто надзвичайний стан призупиняє конституційний механізм розподілу повноважень між гілками влади й дію законів, які гарантують права й свободи громадян, але це призупинення має логіко-правове обґрунтування. Інститут надзвичайного стану має різні назви в національних законодавствах: військовий стан, стан суспільної небезпеки, стан облоги тощо, однак вони є не окремими інститутами, а різними формами інституту надзвичайного стану [112].

Надзвичайний стан оголошується в неординарних та небезпечних для суверенітету соціально-політичних ситуаціях (революції, заколоти, військові дії, повстання тощо), які неможливо подолати, опираючись на існуюче правове поле, що регулює ординарний соціально-політичний характер, тобто надзвичайний стан є неординарним заходом для неординарної ситуації, який застосовується для переведення ненормальної правової ситуації в нормальне правове поле. У разі подолання неординарної ситуації надзвичайний стан скасовується й відновлюється нормальний правовий порядок, що існував до оголошення надзвичайного стану.

Специфіка надзвичайного стану полягає в тому, що суто юридична процедура приховує реальні політичні інтереси, які стоять за ситуацією оголошення надзвичайного стану, оскільки неможливо нормою права визначити, коли настає неординарна ситуація, і неможливо передбачити правовою нормою завершення дії надзвичайного стану, що дає нам можливість розглядати рішення про оголошення й завершення

надзвичайного стану як політичне рішення, яке має логіко-правове обґрунтування [167, с. 47-52].

Під час Першої світової війни ліберально-демократичні держави в умовах військової необхідності суттєво збільшують повноваження виконавчої влади, але після завершення війни й нормалізації поточної соціально-політичної ситуації виконавчі органи влади залишають за собою повноваження, отримані під час війни [3, с. 75-78].

Так, у Веймарській республіці через наявність 48 статті Конституції, відповідно до якої Рейхпрезидент мав право оголосити надзвичайний стан, що й робилося ним для виходу з політичних криз.

У Франції та США надзвичайний стан використовувався для проведення фінансової політики. Так, «Надзвичайний закон про банки» і Наказ 6102 від 1933р., підписані Ф. Рузвельтом, апелюючи до національної безпеки в неконституційний спосіб винятково рішенням голови держави, призупинили діяльність банків і зобов'язали населення й організації здати наявне золото за визначеним державою курсом. За ігнорування Наказу 6102 було встановлено кримінальну відповідальність – позбавлення волі до 10 років. Апелюючи до військової загрози, Президенту США Ф. Рузвельту вдалося, попри законодавство, самотійно прийняти закони, оминаючи голосування в Сенаті.

По завершенні Другої світової війни державні органи виконавчої влади продовжили функціонувати з розширеними повноваженнями. Правовою й політичною нормою стало ухвалення урядом і/або президентом наказів, постанов, розпоряджень, які отримують силу закону, оминаючи ухвалення парламентів. Разом з тим парламенти перетворилися на механізм легалізації рішень урядів, які опираються на парламентську більшість у законодавчому органі влади.

Після Другої світової війни Великобританія періодично використовує армію для робіт у громадській сфері, часто через страйки профспілок. Так, у 1980-х рр. працівники швидкої допомоги відмовилися виходити на роботу,

вимагаючи від уряду збільшення заробітної плати. Коли перемови зайшли в глухий кут, уряд приймає рішення (оминаючи парламент) залучити до виконання функцій працівників швидкої допомоги, військових лікарів, водіїв і техніку [112], що може бути реалізовано лише при надзвичайному стані.

Таким чином, протягом двох світових війн виконавчі органи влади демократичних держав отримують значні повноваження. Виникає ситуація дуалізму, коли конституційний механізм розподілу повноважень і гарантовані законом права залишаються в силі, а політична практика існує паралельно з конституційними принципами, отримуючи джерело реальної легітимності від факту підтримки громадянами на виборах. Будь-яке порушення конституційних принципів може стати легітимним у результаті апеляції до необхідності забезпечення національної безпеки.

Отже, процес формування національного суверенітету супроводжувався централізацією й розширенням повноважень державних інститутів, що поєднувалося з тенденцією розвитку інститутів представницької демократії. Інтегровані в рамки національного суверенітету деперсоналізовані раціонально-бюрократичні й демократичні інститути можуть обумовлювати, на перший погляд, парадоксальну ситуацію: розширення сфери втручання центральної влади при збереженні демократичного ладу та можливості в легальний і легітимний спосіб призупинити функціонування демократичних інститутів (що юридично оформлюється, зокрема, у вигляді інституту надзвичайного стану). Така організаційна модель, на нашу думку, сприяла забезпеченню ефективної реакції держави на виклики їй при збереженні соціально-політичної стабільності.

Тенденції до централізації державної влади, яка в Новий час була безпосередньо пов'язаною з абсолютизмом, протягом XIX ст. продовжують розвиватися в рамках нової організаційної моделі – національної держави, що концептуалізує націю як суверена. Абсолютистський суверенітет трансформується в національний суверенітет, що стає можливим через

наявність раціонально-бюрократичних інститутів, які в період європейського абсолютизму були пов'язаними з фігурою монарха (суверена), а в рамках національного суверенітету починають функціонувати як деперсоналізовані державні інститути. Поступове зростання політичної суб'єктності населення через отримання політичних прав не змінило логіку розвитку централізованих державних інститутів, які розвивалися шляхом збільшення інтенсифікації втручання в різноманітні аспекти життєдіяльності суспільства через трансформацію, кооптацію та реорганізацію існуючих соціальних практик у рамках національної держави.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Теорії суверенітету створюються в результаті масштабних соціально-політичних і економічних трансформацій Пізнього Середньовіччя. Вони спрямовуються на політико-правову концептуалізацію нової соціально-політичної реальності, яка полягала в послабленні феодальних практик та в універсалістських проектах (Імперія й папські претензії на панування), що детермінує процес формування держави сучасного типу, які функціонують у рамках раціонально-бюрократичної логіки (результат відокремлення апарату примусу від економіки як наслідок появи капіталізму).

Суверенітет є базовою властивістю держав сучасного типу, який на початку свого існування був пов'язаний з абсолютизмом, однак функціонування раціонально-бюрократичних інститутів обумовлювало процес деперсоналізації державної влади, представленої національним суверенітетом.

Традиційно теорії суверенітету розвивалися в рамках юридичних наук, однак дослідження особливостей функціонування державних інститутів актуалізувало проблему суверенітету макроісторичними політологічними теоріями держави, представленими неовеберіанською традицією.

У рамках неовеберіанської традиції національна держава (держава сучасного типу) розглядається як організація, що виникла внаслідок реакції на існуючі виклики й функціонує з метою ведення війни, пошуків ресурсів для війни, забезпечення внутрішнього порядку через запровадження монополії на застосування насилля.

Особливістю національної держави є те, що процес формування державних інститутів пов'язаний з розвитком капіталістичних відносин, кооптованих державними інститутами. Держави сучасного типу, опираючись на досить ефективну організаційну структуру, доволі успішно вилучали ресурси й протистояли зовнішній загрозі, що обумовило процес витіснення національними державами міст-держав та імперій (які не мали достатньо ефективної організаційної структури для ведення війн і вилучення ресурсів) і

призвело до розповсюдження моделі національної держави в масштабі всього світу після наполеонівських війн і політики колоніалізму, яку проводили європейські держави.

Процес вилучення ресурсів обумовлював необхідність розширювати сферу втручання державних інститутів, що призводило до необхідності кооптувати в сферу контролю державної влади низку суспільних груп, які чинили спротив державній владі або могли стати посередниками між державною владою й низкою суспільних прошарків, що призводить до появи демократичних інститутів і посилення позиції буржуазії (основного посередника між державною владою та низкою суспільних прошарків).

Розширення сфери втручання державної влади й капіталу детермінують появу індустріального суспільства й дисциплінарних практик епохи Модерну, що призводить до появи індивіда як базової суспільної одиниці. Процес розширення сфери впливу державної влади супроводжувався появою демократичних інститутів, які можна розглядати як побічний результат процесу інтенсифікації вилучення ресурсів і переформатування суспільних практик.

Найбільші повноваження й можливості втручатися в приватну сферу державні інститути отримують після Першої світової війни через практики оголошення надзвичайного стану, що обумовлює посилення виконавчої гілки влади.

Ідея суверенітету виникає на початку Нового часу. Вона була спрямована на обґрунтування претензій на владу з боку абсолютистських монархій в умовах ослаблення універсалістських проєктів. Саме в період абсолютистських монархій концепт *суверенітет* став розглядатися як основна властивість держави, що було зафіксовано юридичною наукою. Протягом Нового часу абсолютистський суверенітет трансформувався в національний суверенітет і детермінував появу національної держави.

Формування суверенітету і його подальша трансформація (від абсолютистського до національного) базується на структурних суспільних трансформаціях, які відбувалися в державах Нового часу.

Результати розділу опубліковані у працях [33, 35, 37, 39, 42].

РОЗДІЛ 2

НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

2.1 Держави сучасного типу й термінальна криза капіталістичної системи

Формування й розвиток держав сучасного типу, головною особливістю яких є національний суверенітет, безпосередньо пов'язані з капіталістичною системою. Як було сказано в попередньому розділі цієї праці, національні держави через установа монополії на насилля й вилучення ресурсів формують раціонально-бюрократичні інститути, які мають суттєві переваги порівняно з альтернативними державними утвореннями (міста-держави, імперії) у питаннях ведення війни й вилученні ресурсів. Саме війна й колоніалізм призводять до розповсюдження національних держав в світі після наполеонівських війн і перетворюють їх на основних акторів системи міжнародних відносин. Сама система міжнародних відносин детермінована конкретною капіталістичною системою з певним циклом накопичення капіталу й характеризується наявністю країни-гегемона.

Теоретичною базою для аналізу сучасної капіталістичної системи є світ-системний аналіз, представлений працями Ф. Броделя [19; 20; 21; 22], Дж. Аррігі [13; 14], І. Валерстайна [25; 26; 27; 28; 29].

Капіталістична система характеризується наявністю певного циклу накопичення капіталу, пов'язаного з конкретною країною-гегемоном. Системні цикли накопичення простежуються з XVII ст., коли основна економічна активність переноситься з країн Середземного моря до Північної Європи. Навіть попри фінансовий вплив італійських міст-держав, їм так не вдалося сформувати власний цикл накопичення.

Перший цикл накопичення – Голландія (XVII-XVIII ст.).

Другий цикл накопичення – Британія (XIX – початок XX ст.).

Третій цикл накопичення – США (XX – початок XXI ст.) [14; 19; 20].

Ідею циклів накопичення капіталу розвиває Д. Аррігі [13;14], яка є подальшим розвитком теорії періодичних економічних циклів М. Кондратьєва [70] і теорії економічних циклів Й. Шумпетера [172].

Кожен новий цикл накопичення капіталу виникає в рамках попереднього циклу й поступово його витісняє. Цикл накопичення проходить дві фази – матеріальну експансію й фінансову експансію [19, с. 15-18]. На фазі матеріальної експансії відбувається технологічна революція, пов'язана з використанням певного виду енергії (вугілля, нафти тощо), що детермінує виробництво принципово нової продукції і/або суттєво зменшує собівартість уже існуючої продукції. На цій фазі основний капітал формується в сфері матеріального виробництва. На фазі фінансової експансії основний капітал формується у фінансовій сфері через різноманітні фінансові спекуляції. Логіка переходу від фази матеріальної до фінансової експансії обумовлена тим, що країна-гегемон, сформувавши власний цикл накопичення, постачає нову продукцію й технологію, отримуючи прибуток, однак через певний час конкурентні переваги країни-гегемону нівелюються, оскільки відбувається масове розповсюдження технологій, що призводить до суттєвого скорочення прибутку від матеріального виробництва. Зменшення прибутку від експорту товарів і технологій призводить до переходу (через економічну кризу) до експорту фінансів, оскільки саме у сфері фінансових спекуляцій можна отримувати значний прибуток. Перехід від фази матеріальної до фінансової експансії суттєво реорганізовує соціально-політичні інститути в середині держави та всю модель відносин між державами. Дж. Аррігі зазначає: «З часом, однак, фінансова експансія дестабілізує існуючий порядок активними процесами, які, окрім економічного, мають соціальний і політичний характер. В економіці вони систематично переключають купівельну спроможність з інвестицій, які збільшують попит на товари, включаючи робочу силу, на накопичення та спекуляції, чим загострюють проблеми реалізації продукції. Політично фінансова експансія зазвичай пов'язана з появою нової конфігурації влади, що підриває можливість держави-гегемона

перетворювати системне посилення конкуренції собі на користь. А в соціальному відношенні фінансова експансія викликає масовий перерозподіл доходів і соціальні зсуви, що провокує спротив і протест у підпорядкованих (нижніх) групах і суспільних прошарках, чий установлений спосіб життя підлягає атаці» [13, с.181].

На фазі фінансової експансії країна-гегемон фінансує потенційного конкурента, який має сприятливі умови для формування власного циклу накопичення й спрямовує отримувані фінанси на розвиток матеріальної сфери. Через певний час відбувається криза в рамках капіталістичної системи, яка призводить до переходу від одного циклу накопичення капіталу до іншого. Й. Шумпетер зауважує: «Припустімо, що одна країна фінансує промисловість іншої. Якщо в першій починається бурхливе зростання економіки, яке дає змогу вигідніше вкласти капітал, ніж досі в іншій країні, то окреслиться тенденція виведення капіталу з попередніх інвестицій. Якщо це відбуватиметься швидко й нерозсудливо, то може, без сумніву, призвести до кризи в іншій країні» [172, с.211].

Теоретичною помилкою є розгляд фази фінансової експансії як принципово нового етапу розвитку капіталістичної системи, у якому фінансовий сектор починає домінувати над всіма іншими сферами. Саме цю помилку зробив Р. Гільфердінг [45], яку повторила низка лівих теоретиків і повторює сьогодні у зв'язку з економічною кризою та зростанням мобільності капіталу. У середньому цикл накопичення капіталу займає одне століття, хоча Ф. Бродель слушно звернув увагу на тенденцію зменшення тривалості кожного наступного циклу порівняно з попереднім [21]. Варто підкреслити, що колишня країна-гегемон продовжує займати впливові позиції в рамках капіталістичної системи при новому циклі накопичення, однак не має такого політичного й економічного впливу, як існуюча країна-гегемон. Фактично країна-гегемон володіє досить ефективним інструментарієм впливу на капіталістичну систему, що дає їй можливість переносити всі витрати від власного домінування на інші країни. Кожен цикл

накопичення капіталу відзначається політичним впливом країни-гегемону на всю систему міжнародних відносин, формування універсальних цінностей для інших суспільств.

Отже, цикл накопичення капіталу проходить через дві серйозні кризи. Перша криза пов'язана з переходом від матеріальної до фінансової експансії, друга є наслідком завершення циклу накопичення й переходом до іншого циклу. За визначенням Дж. Аррігі, перша криза є сигнальною, оскільки свідчить про завершення матеріальної експансії й початок занепаду існуючого циклу. Друга криза називається термінальною, оскільки вона завершує існуючий цикл накопичення й започатковує новий [14]. Говорячи про неминучість кризи при переході від одного циклу до іншого, варто підкреслити ідею Й. Шумпетера: «На відміну від теорії, яка вбачає в економічному циклі фактично монетарний феномен чи явище, закорінене в банківському кредиті і яку сьогодні пов'язують насамперед з іменами Кейнса, Фішера й Готрі (Hawtrey), а також з практикою Федеральної резервної системи, ми бачимо, що ні прибутки під час буму, ні збитки в період депресії не позбавлені свого сенсу й функції. Навпаки, там, де ще взагалі зберігається роль приватного підприємця, що конкурує з собі подібними, це важливі елементи механізму економічного розвитку, яких не можна позбутися, не паралізуювши сам цей механізм. Така економічна система не може обійтися без *ultima ratio* цілковитого руйнування тих утворень, які абсолютно не здатні перебудуватися» [172, с. 239].

Зазначаючи чинник війни в процесі переходу від одного циклу накопичення до іншого, необхідно виділити декілька принципових моментів.

По-перше, термінальна криза послаблює позиції країни-гегемону, що дестабілізує існуючий світовий порядок, оскільки загострюється протистояння між конкурентами за місце гегемону, яке переростає в повноцінну війну. Класичним прикладом є Перша світова війна, обумовлена завершенням британського циклу накопичення капіталу й наявністю претендентів на формування власного циклу накопичення капіталу.

По-друге, війна є чинником формування нового технологічного укладу, трансформації соціально-політичних практик, оформлення нової системи міжнародних відносин, яка базуватиметься на закріпленні балансу сил досягнутого за результатами війни. Говорячи про війну як чинник формування нового технологічного укладу, варто звернути увагу на той факт, що впровадження нових технологій стає можливим у результаті створення соціально-економічних і політичних умов для їхнього втілення [76; 88]. Отже, нові технології з'являються раніше, ніж база для їхньої реалізації. Звертаючись до багатого матеріалу досліджень, Ф. Бродель переконливо доводить цю тезу, спростовуючи досить поширену думку стосовно того, що нові технології впроваджуються самі собою і втручаються в існуючі соціально-економічні практики населення [20, с. 327-372]. Друга специфіка формування нового технологічного укладу – доступність нових технологій, які на початку свого існування є відносно дорогими. Чинником здешевлення й розповсюдження технологій виступає війна. Реальна військова загроза ставить на перше місце проблему збереження територіальної цілісності та подальше існування держави й суспільства як самостійного суб'єкту. За таких умов проблема економічної доцільності відходить на другий план порівняно з проблемою безпеки, що змушує державу створювати умови й запускати нові технології, необхідні для військового успіху, незважаючи на їхню собівартість. Якщо в умовах мирного часу ряд технологій не є рентабельним для бізнесу через його високу вартість, то в умовах війни головним новатором у технологічному плані постає не бізнес, а держава, яка трансформує існуючі політичні й економічні практики під модель мобілізаційної економіки, у якій основним критерієм доцільності є перемога у війні.

В умовах війни змінюється мотивація населення, яке приймає низку політичних та економічних обмежень і готове нести всі витрати, пов'язані з упровадженням нових технологій для війни, тоді, як в умовах мирного часу такі витрати на впровадження нових технологій не мали б громадської

підтримки. Можна подивитися на технологічну базу США, Західної Європи й СРСР до й після Другої світової війни, а більш переконливо – порівняти технологічну базу цих регіонів у період 1914-1945 рр., – щоб побачити, як за відносно невеликий проміжок часу змінилися технології, характер війни й побут населення, що є прямим результатом існування мобілізаційної економіки.

Нові технології роблять неконкурентоздатними низку попередніх технологій і досить стрімко витісняють їх. Як справедливо зазначає І. Валерстайн, «кожне крупне технічне нововведення означало, по-перше, високоприбуткове саме по собі створення нових «рідкісних» продуктів, а по-друге – винайдення процесів, які оптимізують працю» [27, с.93].

Звертаючи увагу на співвідношенні між новими технологіями й циклом накопичення капіталу, варто зазначити, що умови й напрацювання для формування нового технологічного укладу формуються на стадії сигнальної кризи існуючого циклу накопичення в конкурента країни-гегемону, війна ж упроваджує ці технології, що обумовлює формування нового циклу накопичення, який перетворює нового гегемона на основного експортера технологій. Зі сказаного вище стає зрозумілим, що найбільш мотивованими для розв'язуванні війни на стадії термінальної кризи існуючого циклу накопичення капіталу є країна-гегемон і її головний конкурент.

Перша розглядає війну як інструмент збереження власного домінування в капіталістичній системі, друга – як ліквідацію конкурента з метою зайняти його позицію. Сторони конфлікту формують глобальні блоки учасників конфлікту, які мають різноманітну мотивацію в цій війні, але переможець і його союзники за результатами війни стають основними бенефіціарами сформованої системи міжнародних відносин за результатами війни й після переформатування капіталістичної системи.

Вплив війни на трансформацію соціально-політичних інститутів буде детально розглядатися в наступному підрозділі цієї праці, однак варто зазначити, що функціонування цих інститутів безпосередньо пов'язано з

закріпленням і подальшою трансформацією балансу сил у суспільстві між державними інститутами – населенням – великим капіталом.

Результатом глобальної війни є формування нового світового порядку в рамках конкретної системи міжнародних відносин. У рамках сформованого балансу сил країна-гегемон переносить усі втрати від власного панування на периферію капіталістичної системи.

Сьогоднішній американський цикл накопичення капіталу виник у 1930-х рр. у результаті термінальної кризи британського циклу накопичення, яка зруйнувала систему міжнародних відносин з центральною роллю Великої Британії й остаточно закріплюється після Другої світової війни [14, с. 217-221]. В основі цього циклу накопичення лежало конвеєрне виробництво, кейнсіанська модель економіки (активна роль держави в регулюванні економіки, масове споживання, середній клас), головний вид енергії – нафта. Варто звернути увагу на дві особливості цього циклу – американські корпорації як досить ефективну організаційну бізнес-структуру, зростання повноважень державних інститутів і збільшення впливу держави на соціально-економічні процеси як наслідок війни.

План Маршалла являє собою перенесення американської моделі кейнсіанства до Західної Європи через необхідність розширення сфери економічної експансії для американського бізнесу.

Кейнсіанство виникає як відповідь на структурні проблеми капіталістичної системи в міжвоєнний період, а саме – тривале безробіття в поєднанні з економічною депресією. Кейнсіанство виходить із кризи шляхом збільшення державних витрат для стимулювання економічного розвитку країни.

Головна особливість кейнсіанства – активна роль держави в регулюванні економічної сфери. Розвиток економіки спирається на стимулювання попиту, що призводить до необхідності підтримувати платоспроможність громадян, які виступають як споживачі, підтримуючи виробництво й економіку країни в цілому [177]. У кейнсіанській моделі

держава є посередником між населенням і великим капіталом, як наслідок – впливові профспілки, гарантії захисту прав на працю, низка фінансованих державою програм у сфері охорони здоров'я, освіти, інфраструктури тощо.

У більш широкій теоретичній перспективі можна розглядати кейнсіанство як державну політику, орієнтовану на побудову держави загального добробуту (*welfare state*), що обумовлено логікою функціонування індустріальних суспільств і модерних політичних інститутів, які одночасно розширювали сферу державної влади та індустріального виробництва, залучаючи все більшу кількість населення, що призводило до конфліктів і поступового розширення рамок демократичних інститутів для все більшої кількості населення з метою зменшення соціального тиску у вигляді невдоволення широких прошарків населення по відношенню до системи.

Після двох світових війн сфера індустріального виробництва й державної влади включає в себе все населення, що актуалізує соціальне протистояння й конфлікти між умовною партією «праці» і партією «капіталу». З метою запобігання соціальних конфліктів запроваджується загальне виборче право, а великий капітал ділиться частиною прибутків із населенням у вигляді соціальних програм, фінансованих державою за рахунок отриманих податків від капіталу, що й обумовлює появу держави загального добробуту (*welfare state*).

Американський цикл накопичення капіталу на фазі економічної експансії (чим власне й було кейнсіанство) відзначався наявністю системи грошових відносин і торгових розрахунків у прив'язці до долара США, який, у свою чергу, був прив'язаний до золота за фіксованою ціною 35 доларів США за троїцьку унцію. Ця система встановлюється за результатами Бреттон-Вудської конференції 1944 р. й обумовлює появу Міжнародного банку реконструкції й розвитку та Міжнародного валютного фонду. Метою запровадження Бреттон-Вудської системи була стабілізація валютних курсів через їхню прив'язку до долара США [5, с. 176-181]. Таким чином, Бреттон-

Вудська система стає фінансовою основою *Pax Americana*, що приходить на зміну фінансовій системі «золотого стандарту» епохи *Pax Britannica*.

Головним джерелом енергії американського циклу накопичення виступала нафта. Саме цей ресурс був базою для матеріального виробництва й матеріальної експансії подібно до того, як у британському циклі накопичення капіталу таким джерелом енергії було вугілля. Д. Ергін досить переконливо показує процес становлення нафти як основного джерела енергії і вплив цього ресурсу на світову політику [60].

Система міжнародних відносин формується після Другої світової війни на Ялтинській конференції (1945 р.). Особливістю цієї системи було наявність і протистояння двох антагоністичних соціально-політичних систем – капіталістичної й соціалістичної з двома наддержавами (США й СРСР). Ялтинська система міжнародних відносин закріплювала баланс сил за результатами війни й запроваджувала ООН як організацію, яка забезпечує збереження досягнутого балансу. Рада Безпеки ООН стала інститутом для ухвалення принципових рішень провідними державами світу. Потрібно підкреслити, що до капіталістичної системи входило близько половини країн світу, інтегрованих в американський цикл накопичення.

Економічна криза на початку 1970-х рр. у країнах капіталістичної системи є сигнальною кризою американського циклу накопичення капіталу, що проявлялася в двох аспектах.

По-перше, зменшення промислового виробництва у країнах Заходу як наслідок завершення фази матеріальної експансії.

По-друге, різкий стрибок цін на нафту обумовив інфляцію й викликав необхідність скорочення державних витрат.

США відмовляються від Бреттон-Вудської фінансової системи з фіксованим курсом на користь моделі вільної конвертації валют (Ямайська валютна система).

Спроба вирішити економічну кризу звичними кейнсіанськими методами – стимулювання попиту й технічне переоснащення виробництва

через фінансові вливання з боку держави – не дали очікуваного ефекту, а викликали інфляцію разом зі стагнацією. Саме в цей період в економічній теорії з'являється поняття стагфляція. Для стабілізації економіки наприкінці 1970-х рр. різко піднімаються ставки на кредити, що обумовило приплив капіталу й перетворило США на країну-імпортера фінансів [54, с. 19-25].

Дж. Аррігі зазначає, що економічна криза й поразка у В'єтнамській війні поставили керівництво США в кінці 1970-х рр. перед необхідністю обрати одну з двох альтернатив:

- конфронтацію з впливовим міжнародним співтовариством, яке контролювало ринок євровалюти;
- пристосування до ситуації за допомогою суворого дотримання принципу надійних грошей [14, с.397].

США обрали другий варіант, що зміцнило вплив корпорацій та обумовило розвиток фінансового сектора. Починає стрімко розвиватися фінансовий сектор, а на зміну кейнсіанству приходить неолібералізм. Розвиток спекулятивного фінансового сектора досить болісно вдарив по країнах третього світу, які відчували відтік капіталу й потребували кредитів МВФ[103, с. 175-177]. Умовою отримання кредиту ставали структурні економічні й політичні зміни, яких вимагав МВФ, послідовно наслідуючи ідеї монетаристів і прагнучи переформатувати політичні системи країн третього світу під стандарти країн ліберальної демократії. Таким чином, наявність міжнародних інститутів і системи міжнародного права, яка визнавала самостійність суверенних держав, поєднувалася з економічним і політичним втручанням фінансових інститутів у країни третього світу, що суттєво знижувало суб'єктність цих країн, а фаза фінансової експансії значно погіршувала їхній економічний стан, що яскраво демонструє суттєве погіршення соціально-економічної ситуації в Південно-Африканській Республіці.

Проблема зі зменшенням промислового виробництва вирішилась перенесенням підприємств до країн третього світу, зокрема до Китаю, для

оптимізації витрат на виробництво [13, с. 156-161]. Однак існувала одна складність: зменшення реальної заробітної втрати (через інфляцію) і скорочення робочих місць (через перенесення виробництва до інших країн) мали б негативно вплинути на стан економіки, оскільки зменшення платоспроможності населення знизило б рівень споживання. Ця проблема була вирішена завдяки утворенню фінансової піраміди боргів. Банки й фінансові інститути створили низку фінансових ринків, у тому числі ринок деривативів (похідний фінансовий інструмент), які продавали борги, що призводило до постійного збільшення кількості кредитів, які видавалися широким прошарком населення, у тому числі й малозабезпеченим [177]. Тобто стимулювання попиту забезпечувалась за рахунок надання фінансовими структурами масових і доступних кредитів населенню.

Фаза фінансової експансії характеризується мобільністю капіталу, який стає підконтрольним впливовим глобальним фінансовим міжнародним інститутам, а не національним державам, разом із поширенням нових видів передачі інформації й розпадом СРСР, починає називатися глобалізацією як принципово новим етапом розвитку цивілізації.

К. Крауч акцентував увагу на тому, що в рамках кейнсіанської моделі держава стимулює попит населення, а в рамках неолібералізму підтримання попиту перекладається на населення, тобто всі витрати від існування неолібералізму несе населення, зважаючи на що К. Крауч називає неолібералізм «приватизованим кейнсіанством» [177].

На фазі фінансової експансії американського циклу накопичення капіталу стає помітною тенденція посилення корпорацій, яке супроводжується послабленням держав, тобто у тих сферах, які традиційно контролювала держава (безпека, охорона здоров'я, освіта, інфраструктура тощо) відбувається збільшення ролі корпорацій, а багато з таких сфер уже повністю контролюються корпораціями. Небезпека цього явища полягає в тому, що починають приватизовуватися ті сфери, які не повинні бути орієнтованими на отримання прибутку [74; 75]. З іншого боку, сучасні

демократичні держави під час Другої світової війни (більш детально цей процес показаний у попередньому розділі) значно збільшили свій вплив і втручання в приватну сферу, отримавши можливість контролювати приватну сферу, якої не мали найбільш абсолютистські монархи. Ситуація виглядає таким чином, що механізми втручання в приватну сферу не зникають, а змінюється суб'єкт, тобто замість раціонально-бюрократичних інститутів механізм контролю реалізують корпорації. На прикладі низки країн Африки можна помінити, що транснаціональні корпорації досить вдало конкурують з потужним в економічному й політичному плані Китаєм за ресурси й ринок африканських країн.

Розпад СРСР та Організації Варшавського договору обумовив розповсюдження капіталізму в масштабі всього світу (за винятком декількох зон, не інтегрованих до капіталістичної системи), що надало імпульсу для подальшої фінансової експансії з боку країн ядра капіталістичної системи. Можна говорити про те, що існування фази фінансової експансії протягом тривалого часу (близько тридцяти років) пояснюється виникненням зони для капіталістичної експансії.

Важливою проблемою сучасного світового порядку є втрата конкурентних переваг від наявності національних держав у контексті вилучення ресурсів і ведення війн. Стрімке розповсюдження національних держав призвело до того, що сучасний світ став сукупністю національних держав, кількість яких постійно збільшується.

За станом на сьогоднішній день, можна говорити про те, що тенденція розповсюдження національних суверенітетів, як найбільш дієвої політичної організації, яка розпочалася на початку Нового часу (умовною датою можна вважати Вестфальські домовленості 1648 р.), закінчується.

У багатьох аспектах транснаціональні корпорації є конкурентами національних суверенітетів, оскільки вони часто мають сильнішу організаційну структуру, що дозволяє ефективніше вилучати ресурси [76, с. 83-91]. Залежність корпорацій від національних держав залишається,

однак корпорації вже стали досить сильними суб'єктами, з якими неможливо не рахуватися. Існує цілком висока ймовірність того, що в процесі формування нового циклу накопичення капіталу виникне протистояння між національними суверенітетами й транснаціональними корпораціями за можливість реорганізувати світовий порядок за власною організаційною структурою. У будь-якому разі, уже є очевидним, що світ існуватиме у вигляді єдиної капіталістичної системи, у якій повноваження національних держав будуть зменшені на користь міжнародних політичних, економічних і юридичних організацій для оптимізації управління єдиною капіталістичною системою в масштабі всього світу.

У 2008 р. сталася економічна криза, обумовлена іпотечною кризою 2007 р. Дж. Фрідман слушно зауважує: «До 15 вересня 2008 р. три неминучі речі реалізувались на практиці. Перша – ціни на нерухомість упали. Друга – мільйони некваліфікованих покупців (непрофесійних ріелторів), зіштовхнувшись із необхідністю виплат за іпотекою у великих об'ємах, виявились неплатоспроможними й не виконали свої зобов'язання. Третя – ринки раптово усвідомили, що вони не мають уявлення про те, скільки насправді коштують усі їхні активи, пов'язані з іпотекою» [141, с.195]

Ця масштабна економічна криза запустила механізм розпаду фінансової піраміди, яка формується з кінця 1970-х рр. У більш широкій теоретичній перспективі ми маємо говорити про те, що криза 2008 р. є термінальною кризою американського циклу накопичення, який формується в 1930-х рр. і остаточно закріплюється після Другої світової війни в рамках капіталістичної системи.

Завершення циклу накопичення є серйозною загрозою для світового порядку й низки національних суверенітетів, оскільки світ входить у фазу турбулентності й боротьби за встановлення нового циклу накопичення, який супроводжуватиметься низкою глобальних конфліктів [119].

Новий цикл накопичення сформується на основі запровадження нового технологічного укладу, контури якого нам уже помітні сьогодні. Основний

акцент буде зроблено на впровадження нових видів енергії та озброєння, що стануть базою для реорганізації промисловості й отримання економічного та військового домінування тими країнами (країною), які сформують новий цикл накопичення капіталу.

Новими джерелами енергії є відновлювальна енергетика та сланцевий газ і нафта, велика кількість потенційних запасів яких при постійному вдосконаленні та здешевленні технології видобування зроблять цей ресурс відносно доступним і дешевим. Значним проривом у сфері автомобілебудування в останні роки стало виробництво електромобілів *Tesla* фірмою *Tesla Motors*, які за своїми технічними характеристиками суттєво випереджають автомобілі з двигуном внутрішнього згоряння й зменшують витрати на експлуатацію транспортного засобу, що обумовило процес формування попиту на електромобілі й поступовий перехід провідних автомобілебудівних компаній на створення власного модельного ряду електромобілів. Упровадження компанією *SolarCity* покрівлі, яка виробляє електроенергію від сонця, забезпечило автономність домогосподарств у виробленні й споживанні струму. Подібні тенденції з розвитком і здешевленням відновлювальної енергетики окреслюють перспективу переходу до нового виду енергії.

Помітні нові технології в розробці робототехніки для промисловості та біотехнології. Окрім цього, створено нові види озброєння – безпілотні літальні засоби, військову робототехніку, крилаті ракети. Розповсюдження 3D-принтерів у перспективі здатне принципово змінити процес промислового виробництва.

Активне запровадження робототехніки в промисловості обумовлено формуванням єдиного глобального ринку праці, у результаті чого працівники з країн капіталістичної периферії отримали конкурентні переваги через меншу заробітну плату, що продиктувало процес перенесення низки підприємств до країн третього світу. Упровадження робототехніки в промисловості сприяло поверненню виробництва до країн ядра капіталістичної системи (через

більшу рентабельність), що в перспективі матиме негативні наслідки для соціально-економічного становища низки країн периферії [18].

Усі зазначені вище технології, які стануть технологічною базою для формування нового технологічного укладу, що стане базою нового циклу накопичення капіталу, виникли й розвиваються в США. Також США є беззаперечним лідером у військовій сфері – як у боєздатності армії, так і в витратах на озброєння. Сукупність цих чинників свідчить про те, що новий цикл накопичення капіталу, швидше за все, сформують США. Якщо наше припущення справдиться, то вперше за всю історію існування капіталістичної світ-системи одна й та сама країна стане вдруге країною-гегемоном. Саме володіння принципово новими технологіями й суттєва перевага у військовій сфері США викликають суттєві сумніви щодо можливості Китаю сформувати власний цикл накопичення капіталу. Логіка формування попередніх циклів накопичення капіталу дає нам можливість припустити, що в перспективі 10 років можлива поява двох центрів сили (США й Китай), а далі США буде витіснити Китай, посилюючи власні позиції активним просування нових технологій. Конфлікт між США й Китаєм буде переростати в глобальну війну, яка, швидше за все, буде проявлятися в низці військових конфліктів у країнах капіталістичної периферії, тобто володіння новими технологіями надасть США конкурентних переваг, а війна детермінує процес доступності нових технологій (вплив війни на здешевлення технологій описаний нами вище). Необхідно звернути увагу на перспективи сформувати власний цикл накопичення Китаєм, країнами Південно-Східної Азії та Японією.

Ці країни досягли економічного успіху в рамках американського циклу накопичення капіталу й часто в них убачають основних претендентів на економічну гегемонію. На нашу думку, необхідно розмежовувати Китай та Японію від деяких країн Південно-Східної Азії (зокрема Південної Кореї й Сінгапуру). Саме Китай вважається потенційним претендентом на те, щоб стати країною-гегемоном. Вплив Китаю і його економічне зростання складно

заперечувати, а в останні роки ця країна досить впевнено закріплюється в країнах Африки й Центральної Азії, однак існують суттєві обмеження для формування китайського циклу накопичення капіталу.

По-перше, основним ринком збуту продукції Китаю є країни ЄС, США, Японія. Залежність від зовнішніх ринків є рисою сучасної економіки Китаю. Спроба сформувати власний цикл накопичення потягне за собою загострення стосунків із США, які цілеспрямовано будуть обмежувати наявність китайських товарів на важливих для Китаю ринках. Альтернативним варіантом для Китаю може бути формування внутрішнього ринку, однак проблема полягає в тому, що стимулювання внутрішнього попиту обумовлює необхідність збільшення рівня доходів значної частини суспільства, що зменшить зростання китайської економіки, яка базується на відносно дешевій робочій силі.

По-друге, обмеження ресурсів у світі обумовлює ситуацію, у якій конкуренція між державами є грою з нульовим результатом (перемога однієї зі сторін призводить до поразки іншої). Китай потребує великої кількості різноманітних ресурсів, що вже є серйозним викликом для країн центру капіталістичної системи, а подальше зростання Китаю буде становити загрозу для цих країн [13, с. 112-120]. Критично важливими для Китаю є морські транспортні шляхи, однак Китай не має такої переваги на морі, яка є в США.

По-третє, технологічна основа китайського економічного зростання базується на існуючому технологічному укладі, сформованому в рамках американського циклу накопичення капіталу. Станом на сьогодні непомітні розробка й упровадження принципово нових китайських технологій, які забезпечили б формування нового технологічного укладу.

По-четверте, попри чисельну сучасну армію та її суттєву модернізацію, Китай значно поступається в технологічному оснащенні та фінансуванні армії США.

Таким чином, наведені вище обмеження говорять про те, що можливість сформувати новий китайський цикл накопичення капіталу є малоймовірною.

Південна Корея, Сінгапур і Японія, так само як і Китай, не є реальними претендентами на формування власного циклу накопичення, оскільки вони залежні від ресурсів, американської військової підтримки й технологій, які стануть основою формування нового технологічного укладу. На нашу думку, ці країни не мають іншої альтернативи, окрім як йти в економічному й політичному фарватері США, що згодом дасть їм можливість закріпитися в центрі капіталістичної системи в рамках нового американського циклу накопичення капіталу.

Можна говорити про те, що пряме військове протистояння неминуче буде на периферії капіталістичної системи – країни Африки, Близький Світ, пострадянський простір. Питання полягає в тому, чи переросте протистояння між Китаєм і США у військове протистояння. Власне, активізація війн на периферії капіталістичної системи розвивається на наших очах, у тому числі і в Україні.

Новий цикл накопичення капіталу має адаптуватися до серйозної проблеми сучасного світу – зростання населення при обмеженості ресурсів. Модель масового споживання не може бути реалізована в масштабі всього світу через брак ресурсів. Обмеженість ресурсів робить неможливим тривале існування біполярної чи багатополлярної системи, швидше за все, два центри сили (США й Китай) існуватимуть як перехідна нетривала фаза трансформації світу до єдиної капіталістичної системи з великими повноваженнями наднаціональних інститутів (певний аналог ООН зі значно розширеними повноваженнями). Брак ресурсів і запровадження нових технологій, зокрема робототехніки, обумовить ситуацію, при якій відбудеться розшарування світу на дві зони – технологічний центр капіталістичної системи й периферію капіталістичної системи. Центр капіталістичної системи матиме й відтворюватиме сучасні технології,

створюватиме товари з високою доданою вартістю, забезпечуватиме безпеку власним громадянам. Периферія капіталістичної системи буде ресурсною базою й ринком для збуту товарів центром, населення периферії відчуватиме на собі наслідки постійних війн, епідемій, голоду, корупції клептократичних правлячих режимів. Гаїті й низка африканських країн є унаочненням того, як швидко може відбутися процес інфраструктурної й суспільної деградації за умови стрімких змін звичної моделі світу.

Однак нові технології є серйозним викликом і для країн ядра капіталістичної системи, оскільки можуть принципово змінити структуру зайнятості населення, обумовити скорочення низки робочих місць. Реорганізація відбудеться не лише у сфері промислового виробництва, але й у сфері послуг, що створює ситуацію, у якій велика кількість громадян може опинитися без роботи [18]. Така ситуація може негативно позначитися на соціальній і внутрішньополітичній стабільності та сприяє пошуку нової форми соціальної організації суспільства й переформатуванню державних і політичних інститутів.

Можна говорити про те, що трансформація капіталістичної системи обумовлює традиційні для національних суверенітетів загрози щодо забезпечення внутрішньої й зовнішньої стабільності. Новизна сучасної ситуації полягає в тому, що існують впливові міжнародні суб'єкти, представлені транснаціональними корпораціями й різноманітними наднаціональними організаціями. Окрім цього, підтримання соціальної стабільності в розвинутих країнах вимагає відносно великих витрат, які все складніше підтримувати, що актуалізує необхідність вибору для урядів між фінансуванням соціальних програм або програм у сфері національної безпеки.

Отже, сучасна капіталістична система знаходиться в стані термінальної кризи, яка полягає в завершенні американського циклу накопичення капіталу. Формування нового циклу накопичення капіталу, яке триватиме декілька десятиліть, може обумовити втрату суб'єктності низки національних

держав, суверенітет і кордони яких будуть існувати лише формально. Багато країн просто не витримують турбулентності світового порядку, що спричинить їхній розпад і/або детермінує ситуацію постійних війн. Існуючі державні інститути країн ядра капіталістичної системи формувалися в рамках американського циклу накопичення капіталу, виходячи з конкретної соціальної організації суспільства. Сьогодні ці інститути перебувають під впливом зовнішнього і внутрішнього тиску через трансформаційні процеси як у рамках капіталістичної системи, так і в структурі самих капіталістичних суспільств, що обумовлює необхідність переформатування державних інститутів, виходячи з необхідності їхньої адаптації до внутрішніх і зовнішніх змін.

2.2. Модифікація війни й монополії держави на застосування насилля

Держави сучасного типу формуються на території Західної Європи між XIV-XVII ст. і остаточно концептуалізуються в 1648 р. за результатами Вестфальських домовленостей. Головним лейтмотивом соціально-політичних трансформацій початку Нового часу було посилення абсолютизму, який протистояв середньовічному універсалізму та феодальному партикуляризму. Військова перемога абсолютизму стала можливою завдяки використанню найманої піхоти проти аристократичної кавалерії, а соціально-економічна – через розвиток торгівлі, що посилювала інфляцію, послаблюючи позиції феодалів, які отримували фіксовану ренту. Стратегічне ослаблення феодалів, як військово-політичне, так і соціально-економічне, посилювало їхню залежність від монарха й поступово нівелювало саму можливість використовувати військово-політичний вплив, що постійно зменшувався, для отримання ренти. Таким чином, посилення позицій монархів і поступова централізація управління одночасно зі зростанням впливу буржуазії створювало передумови для розмежування

економіки та політики, що й обумовило появу сучасних державних інститутів.

Розмежування економіки й політики детермінувало процес формування раціонально-бюрократичних інститутів, які структурували простір і соціальні практики, що сприяло більш ефективному вилученню ресурсів центральною владою, запровадженню монополії на застосування насилля. Держава оформлюється у вигляді організації, основною метою якої є ведення війн [130; 132]. Основними функціями держави було:

- ведення війн;
- вилучення ресурсів, потрібних для проведення війн;
- забезпечення правопорядку на підконтрольній території шляхом запровадження монополії на насилля [132, с. 87-91].

Зазначені функції держави обумовлюють формування військового відомства (міністерства війни), правоохоронного відомства (поліції), фіскального відомства та міністерства юстиції, які були першими державними міністерствами. Протягом усього Нового часу державний апарат постійно збільшував втручання у сфери життєдіяльності суспільства. Процес «колонізації» нових сфер супроводжувався ліквідацією, раціоналізацією, кооптацією існуючих практик, що робило необхідним створення нових відомств у рамках раціонально-бюрократичної логіки для контролю над цими сферами. Розглядаючи траєкторію розвитку держав сучасного типу протягом усього Нового часу, простежується чітка закономірність, яка полягає в тому, що процес посилення центральної влади й формування монополії на застосування насилля корелюється з інтенсифікацією вилучення ресурсів і формування більш ефективної організаційно-управлінської структури, з іншого боку, процес розширення ресурсної бази сприяв проникненню центральної влади в повсякденні структури населення, що закріплювалося особливим статусом певних соціальних груп у форматі функціонування демократичних інститутів. Можна говорити про те, що в процесі централізації капіталістичних країн Нового часу демократичні інститути

виконували подвійну функцію – оптимальний компроміс між центральною владою й певними соціальними групами (в умовах, коли центральна влада не могла кооптувати ці групи), де кооптація в рамки раціонально-бюрократичної логіки централізованої держави обмінювалась на особливий статус для соціальної групи, з іншого боку, привілейовані групи населення виконували функцію посередника між населенням і центральною владою, що являло собою механізм інтеграції населення в раціонально-бюрократичну логіку функціонування держав Нового часу, тобто розвиток демократичних інститутів характерний для тих країн, які, за визначенням Ч. Тіллі, поєднували інтенсифікацію примусу з інтенсифікацією вилучення ресурсів [132, С. 117-119].

Процес революції у військовій справі, що відбувся у XVI-XVII ст., протікав паралельно з процесом централізації державної влади й формування держав сучасного типу. Особливістю цієї революції було використання артилерії, вогнепальної зброї й поява лінійної тактики, яка актуалізувала необхідність піхоти. Ключовою в новій війні стає поява військової організаційної структури, що потребувала централізованого управління й великої кількості ресурсів для ведення військових кампаній.

Говорячи про зв'язок між інтенсифікацією вилучення ресурсів (у контексті формування монополії на застосування насилля у вигляді регулярних армій) з оформленням ефективної організаційно-управлінської структури, М. Калдор слушно зауважує: «Фінансування постійних армій вимагало впорядкування у сфері адміністрування, оподаткування й залучення позик. Протягом усього XVIII ст. у більшості європейських країн воєнні видатки складали майже три чверті державного бюджету. Для вдосконалення механізму збору податків довелось розпочати адміністративну реформу: треба було обмежити (якщо не ліквідувати) корупцію, щоб унеможливити «витік» з бюджету. Для організації й підвищення ефективності державних видатків довелось запровадити військові відомства й увести посади військових міністрів. Щоб збільшити позики, необхідно було впорядкувати

банківську систему й процес створення грошей, відокремити королівську казну від фінансів держави та, зрештою, запровадити центральні банки» [64, с. 62].

Отже, формування монополії на застосування насилля стає можливим унаслідок появи нового типу військової організації (регулярної армії), яка вимагала великої кількості ресурсів, що інтенсифікувало процес їх вилучення через формування більш ефективної організаційно-управлінської структури, яка, у свою чергу, заклала основи формування сучасних деперсоналізованих і раціонально-бюрократичних державних інститутів [193, с. 175-181].

Поява й розповсюдження регулярних армій призводить до перетворення війни на протистояння забезпечених ресурсами організацій, у якій ефективність організаційної структури має більше значення, ніж особиста хоробрість воїна.

Ефективне вилучення й концентрація ресурсів великими капіталістичними державами (наприклад, Англією та Францією) обумовили втрату невеликими державами можливості ведення війн. Окрім цього, збільшення розмірів армії, зростання вартості технічних засобів для війни потребувало все більше ресурсів, що призводило до витіснення національними державами (шляхом трансформації в національні держави чи захоплення) менш ефективних у контексті вилучення ресурсів, політичних організацій (таких, як імперії й міста-держави) [132, с. 273-274].

Якісно нового розвитку держави сучасного типу отримують у другій половині XIX ст. з появою телеграфу й залізничного сполучення, що значно поліпшує адміністрування, контроль над територією й пришвидшує обмін інформацією [77, с.211-215]. Після завершення наполеонівських війн національні держави стають єдиними суб'єктами, що отримують право на ведення війни.

Перша світова війна була протистоянням організаційних структур держав сучасного типу, у якій перемогу отримали ті країни, які мали більш

ефективну організаційну структуру. Неочікувані для військового й політичного керівництва масштаби, тривалість, людські й матеріальні втрати та витрачені ресурси цієї війни можуть бути пояснені суттєвим організаційно-бюрократичним прогресом, який забезпечив безпрецедентну можливість мобілізації матеріальних і людських ресурсів.

Із завершенням Другої світової війни центральні органи виконавчої влади держав сучасного типу суттєво збільшують можливість контролю над усіма сферами життєдіяльності суспільства. Незважаючи на характер правлячих режимів (демократичний чи недемократичний), не існує такої сфери, яка б не контролювалася державною владою [2, с. 72-75]. Процес збільшення повноважень і посилення контролю органами державної влади пояснюється військовою необхідністю, яка вимагала концентрації ресурсів, запровадження централізованого керування як економікою, так і суспільством, відмовою від низки демократичних прав.

Новий тип адміністративно-бюрократичного управління став інструментом радикальних суспільних перетворень, що сприяв утворенню сучасного суспільства, яке оформлюється в 50-60 рр. минулого століття. У більш широкій теоретичній перспективі цей період можна вважати апогеєм як держави сучасного типу, так і епохи Модерну в цілому.

Найбільш індустріально розвинуті країни починають реалізовувати масштабні соціальні програми у сфері охорони здоров'я, середньої й вищої освіти, інфраструктури, житла тощо, створюючи держави загального добробуту та формуючи суспільства споживання [76, с. 372-375].

Сьогодні держави переживають системну кризу, яка пояснюється трансформацією найбільш важливих сфер діяльності, розвиток яких і перетворює національну державу на найбільш ефективну організацію.

По-перше, йдеться про трансформацію війни, яку можна спостерігати в другій половині XX ст. Класичне розуміння війни з'явилося після наполеонівських війн і було оформлено в працях найбільш відомого теоретика війни К. фон Клаузевіца, який зазначав: «Так, війна – це акт

насилля, мета якого – змусити супротивника виконати нашу волю. Насилля використовує винаходи мистецтв і відкриття наук, щоб протистояти насиллю ж. Непомітні, ледве варті згадки обмеження, які вона сама на себе накладає у вигляді звичаїв міжнародного права, супроводжують насилля, не ослаблюючи в сутності його ефекту. Таким чином, фізичне насилля (бо морального насилля поза поняттями про державу й закон не існує) є засобом, а метою буде – нав'язати противнику нашу волю. Для правильнішого досягнення цієї мети ми маємо обеззброїти ворога, позбавити його можливості чинити спротив. Поняття про мету власне військових дій і зводяться до останнього» [67, с.35].

Основними суб'єктами війни були національні держави, які діяли, опираючись на власні військові формування, відповідно солдат діяв не від власного імені, а від імені держави шляхом суворого дотримання й виконання поставлених йому задач. Наприкінці XVIII ст. війна починає розглядатися як винятково діяльність держави, запроваджується військовий обов'язок (який уперше з'являється у Франції в 1793 році). Армія стає масовою зі складною ієрархічною й організаційною структурою, яка використовує нові технологічні досягнення для ведення війн, що потребує великої кількості матеріальних ресурсів та ефективного управління такою організацією, як армія. Власне, можливість армії проводити успішні військові операції визначалась трьома основними показниками: велика кількість матеріальних і людських ресурсів, ефективне озброєння (як наслідок розвитку технологій і науки) [63; 76], якісна організаційна й управлінська структура. Масові армії сприяли процесу формування націй, кооптуючи до своїх лав населення з різних регіонів і прошарків, створюючи між солдатами горизонтальні зв'язки, проводячи патріотичне виховання, формуючи героїчну міфологію боротьби нації з її пантеоном героїв, які загинули заради держави/нації. У такій перспективі армія відігравала важливу роль у процесі формування громадянина, обов'язком якого є захищати власну державу. Формування соціальної політики безпосередньо пов'язано з появою

військового обов'язку. Першими отримувачами соціальної допомоги були військовослужбовці, що розглядалося як компенсація (заохочення) з боку держави за військову службу й готовність віддати життя. У процесі розвитку державних інститутів соціальна політика держави починає поширюватися на інші соціальні групи, постійно збільшуючи кількість громадян, які мають можливість претендувати на допомогу (у тій чи іншій формі) з боку держави, з часом соціальна політика починає охоплювати все суспільство.

Отже, регулярні армії, які склалися з громадян уже в ХІХ ст., стають масовими й потребують великої кількості ресурсів як для ведення війни, так і для підтримки певних суспільних груп, пов'язаних з армією, та для функціонування постійно зростаючого бюрократичного апарату. Такі ресурси вилучалися, опираючись на державні інститути, які постійно проникали в нові сфери життєдіяльності суспільства, упорядковуючи їх і шукаючи нові ресурси. Так, податок на доходи стає постійним із середини ХІХ ст. для багатьох європейських держав, його впровадження безпосередньо пов'язане з пошуком ресурсів для фінансування армії й різноманітних програм, які реалізовувала виконавча влада у внутрішній політиці.

З другої половини ХХ ст. через формування організацій колективної безпеки, наявності сучасного озброєння (зокрема ядерної зброї) і великої чисельності армій масштабна війна між основними індустріальними країнами (США й СРСР) і їхніми союзниками, попри політичне, економічне й військове протистояння, стає все менш можливою, оскільки потенційна шкода, яку може нанести противник, перевищує всі наявні стимули для початку війни.

Процес урбанізації й поліпшення якості життя населення в найрозвиненіших індустріальних країнах змінює соціальні практики й призводить до зменшення народжуваності та усвідомлення цінності людського життя, що формує більш болісне, порівняно з попередніми епохами, сприйняття людських втрат на війні, поширення в суспільстві

пацифістських настроїв, розповсюдження ідеї про те, що війни необхідно уникати будь-якою ціною [76, с. 271-272]. Така зміна в сприйнятті суспільством війни обумовлює процес переходу до формування армії на контрактній основі, коли військова служба розглядається не як обов'язок громадянина, а як професія (свідомий вибір), тобто відбувається повернення до того типу формування армій, який домінував у країнах Європи до кінця XVIII ст. Так, наприклад, США відмовляється від обов'язкового призову до армії в 1973 р., Франція – у 1997 р., Німеччина – у 2011р.

Озброєння, яке застосовується у війнах, постійно ускладнюється й стає більш дорогим, що часто призводить до ситуації недоцільності використовувати таке озброєння в певних випадках, оскільки його вартість перевищує матеріальну шкоду, яку воно може завдати противнику.

Важливими для проведення масштабних війн є регламентовані обмеження на рівні міжнародних організацій і міжнародного законодавства, порушення яких може призвести до неприйнятних санкцій з боку міжнародних організацій і впливових в економічній та політичній сферах держав.

Вищенаведені обмеження на застосування регулярних армій обумовлюють появу нового типу війни, яку можна спостерігати в країнах периферії. Сучасна дослідниця нових війн М. Калдор виділяє основні ознаки сучасних війн:

- війна спрямована на досягнення не політичної мети, а пов'язана з певною політичною ідентичністю;
- війна спрямована проти населення, а не за конкретну територію;
- ресурсом для проведення війни є поява специфічної військової економіки, яка отримує ренту з населення, міжнародної гуманітарної допомоги, продажу озброєння й наркотиків [64, с. 152-161].

Важливою особливістю сучасних війн є активна участь у конфлікті іррегулярних військових формувань (можуть поєднуватися з регулярними формуваннями), які діють відносно малими мобільними групами, що

призводить до використання принципово іншої тактики порівняно з регулярною армією – відсутності необхідності утримувати зайняті позиції та, просуваючись, розтягувати лінії комунікацій, одночасно збільшуючи чисельність задіяних військ для контролю над зайнятою територією [64; 77]. Мобільні групи іррегулярних військових формувань є автономними військовими одиницями, які при серйозній загрозі можуть швидко залишати позиції, а знищення такої автономної одиниці не завдає суттєвої шкоди боєздатності іррегулярних формувань. У війнах сучасного типу населення одночасно виступає як ресурс і середовище підтримки іррегулярних формувань. У випадку загрози бути знищеними представники іррегулярних формувань можуть розчинятися серед мирного населення, що суттєво ускладнює можливість чіткого розмежування між ворогом і мирним мешканцем[170, с. 105-111].

Принциповою відмінністю між класичними й сучасними війнами є поступове зникнення розгляду війни як інструменту реалізації певної політичної мети. Війна перетворюється на самовідтворюваний процес, що сам себе окупає й породжує рентоорієнтованих гравців, зацікавлених у постійному конфлікті з метою збереження власного статусу й пов'язаного з ним доступу до військової ренти. Основними ресурсами нових війн є підтримка діаспор за кордоном, установлення контролю над розподілом гуманітарної допомоги, організація через підконтрольну територію контрабанди зброї й наркотиків, викрадення людей тощо. Досить часто відбувається економічна співпраця з противником (ураховуючи купівлю/продаж озброєння) на тлі запеклого військового протистояння.

Війна нового типу суттєво змінює традиційне уявлення про війну, у якому основними суб'єктами виступають національні держави, представлені військовими організаціями (арміями), що потребує принципового переосмислення самої системи організації збройних сил і ведення війни для ефективного реагування на нові виклики й загрози.

Другою суттєвою трансформацією, окрім війни, є поступова втрата державою монополії на застосування насилля, яка в розвинутих країнах фіксується в нормативно-правових актах. Йдеться про суттєве зростання за останні десятиліття кількості приватних армій та охоронних організацій.

Уперше приватна військова компанія з'являється в 1967 р. у Великій Британії (*Watchguard International*), однак поступово їхня кількість постійно збільшується. У 1990 рр. відбувається суттєве зростання приватних військових компаній (ПВК), яке можна пояснити скороченням штату збройних сил низки країн НАТО після розпаду СРСР та активізації військових конфліктів у світі. Саме з колишніх військовослужбовців, які мають необхідну підготовку й знання, формуються ПВК. Послугами ПВК користуються як держави, так і корпорації. Зокрема послуги ПВК *Military Professional Resources Inc* використовувалися під час війни в Хорватії для підготовки хорватської армії. США під час війни в Афганістані та Іраку застосовувала, окрім збройних сил, приватні військові компанії, найбільш відомою з яких була *Blackwater*. Сьєрра-Леоне в 1998 р. за допомогою британської ПВК *Sandline International* отримувала зброю, у 1997 р. ця компанія була найнята Папуа – Новою Гвінеєю для нападу на сепаратистську Револьюційну армію Бугенвіля [64, с.203].

Приватні військові компанії активно працюють у країнах третього світу, де центральна влада не може забезпечити контроль над власною територією, зберегти монополію на застосування насилля і сформувати ефективні військові формування.

У 1970-1980 рр. у країнах ядра капіталістичної системи розпочався процес приватизації й дерегуляції, що призводить до суттєвого зменшення впливу держави на економічні процеси й посилення впливу корпорацій. Так, у Великій Британії, окрім іншого, були приватизовані такі стратегічні підприємства, як *British Petroleum* (нафтогазовий і вугільний монополіст), *Associated British Ports*, *British Telecom (BT Group)*, *Royal Ordnance* (виробник зброї). В Італії було приватизовано компанію *Alfa Romeo* (виробник

автомобілів), телекомунікаційну групу *Italtel*. Процес дерегуляції й приватизації відбувався на тлі суттєвого розширення державою соціальних зобов'язань, які стають усе більш обтяжливими для країн ядра капіталістичної системи, намагаючись зняти соціальні зобов'язання, посиливши корпорації, які починають оптимізувати витрати, переносючи виробництва в країни третього світу, чим фактично й пояснюється економічне зростання Китаю, держави розпочинають поступово втрачати позиції найбільш ефективної організації.

Розширення капіталістичної системи на весь світ, що відбулось у 1990-х рр., суттєво посилює вплив не лише корпорацій, але й міжнародних організацій, які обмежують суб'єктність держав як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Поява нових суб'єктів із ефективною організаційною структурою, таких, як корпорації чи міжнародні організації, є важливим чинником зменшення впливу держав, зокрема втрати монополії на використання насилля.

Сьогодні ми можемо спостерігати не лише поширеність військових конфліктів, у яких основними суб'єктами виступають іррегулярні мілітарні утворення, але й розповсюдження так званих неконвенційних війн, одним із різновидів яких є гібридні війни, коли країни офіційно не знаходяться в стані війни, але ведуть військові дії на конкретній території, часто використовують невійськові технології (наприклад, інформаційні) для впливу на противника. Неконвенційні війни розмивають звичне уявлення про ситуацію війни й миру, не існує чітко визначеного початку й кінця війни, основних сил військового протистояння, звичних для епохи Модерну критеріїв розмежування між учасниками війни, цивільним населенням й комбатантами. Така ситуація призводить до трансформації традиційної військової пропаганди, оскільки війна може вестись приховано й немає необхідності в інформуванні власного населення про військові дії, а відсутність чітко визначених учасників війни, її мети й ресурсів надає можливість урядам достатньо вільно висвітлювати перебіг військових дій.

Розвиток сучасних інформаційних технологій обумовлює ситуацію втрати державою монополії на формування ідентичностей, що було одним із основних чинників процесу консолідації суспільства й централізації протягом усього Нового часу. У ситуації послаблення центральної влади можуть актуалізуватися групи впливу, які використовуватимуть доступність інформаційних технологій для формування й розповсюдження певної ідентичності. Подібний процес ми можемо спостерігати на території Іраку й Сирії, коли терористична організація ІДІЛ, використовуючи сучасні інформаційні технології, формує радикальну ісламську ідентичність, консолідуючи ісламське населення, орієнтоване на більш радикальні й рішучі дії через зростання соціально-економічних проблем у регіоні, зростання фізичної небезпеки.

Таким чином, держави сучасного типу оформлюються в період між XIV-XVII ст. у результаті послаблення універсалістських проектів і подолання феодального партикуляризму. Подальший розвиток держави був пов'язаний із процесом централізації, поступовим розширенням сфери діяльності, що призводить до запровадження монополії на застосування насилля, вилучення ресурсів і ведення військових компаній. Поєднання зазначених чинників і перетворює національну державу на найбільш ефективну організацію, яка розповсюджується в масштабі всього світу. Найбільші повноваження сучасні держави отримують після двох світових війн, однак із другої половини XX ст. починається поступовий процес трансформації тих сфер, контроль над якими й перетворив державу на найефективнішу організацію. Помітною стає тенденція до поступової втрати державою монополії на використання насилля. Процес трансформації сучасних держав має принципові відмінності між країнами ядра й периферії капіталістичної системи. Якщо в першому випадку ми бачимо поступовий процес їхнього послаблення на тлі поступового посилення альтернативних організацій, то у випадку країн периферії відбувається процес архаїзації та

дисбалансу державних інститутів, що робить неможливим виконання базових функцій державою.

2.3. Метаморфози сучасних ліберально-демократичних інститутів

У попередньому розділі було розглянуто особливості процесу формування й функціонування держав сучасного типу. Говорячи про зв'язок між національним суверенітетом і демократією, необхідно зазначити два важливих моменти.

По-перше, процес централізації влади в державах сучасного типу супроводжується розмежуванням економіки й політики, що сприяє появі раціонально-бюрократичних державних інститутів і формуванню правового механізму, який забезпечує легальність і легітимність державної влади на відповідній території, що оформлюється у вигляді суверенітету. Цей процес можна умовно розділити на два етапи: персоналізований (наявність суверена, який є персоналізованим суверенітетом) та деперсоналізований (наявність централізованих державних інститутів за відсутності суверена). Персоналізований етап безпосередньо пов'язаний із абсолютистською монархією, а деперсоналізований – з демократією (тобто визнанням єдиним джерелом влади народу). Перехід від персоналізованого суверенітету до деперсоналізованого супроводжувався посиленням процесу централізації та збільшенням повноважень центральних органів виконавчої влади. Таким чином, демократизація XIX – початку XX ст. у країнах ядра капіталістичної системи відбувалася паралельно з процесом постійного розростання раціонально-бюрократичного державного апарату та його можливості втручатися в різноманітні сфери життєдіяльності суспільства.

По-друге, особливістю державних інститутів країн капіталістичного центру є кооптація різноманітних капіталістичних практик протягом усього процесу формування держав сучасного типу, що можна пояснити синхронністю появи капіталізму, централізованих державних інститутів і

різноманітних форм суб'єктності соціальних груп (які постійно змінювали існуючий баланс у трикутнику: населення – державні інститути – капіталізм).

Таким чином, процес формування демократичних інститутів у Новий час можна пояснити процесом зростання суб'єктності певних соціальних груп у процесі зміни конфігурації під час розвитку капіталізму й централізацією державної влади. Саме цим, на нашу думку, можна пояснити той факт, що сьогодні ми спостерігаємо кореляцію між належністю до центру капіталістичної системи й рівнем демократизації суспільства. Так само ми можемо спостерігати, що активна фаза демократизації в країнах капіталістичного ядра (XIX–XX ст.) збігається з процесом збільшення повноважень центральних органів виконавчої влади.

Отже, можна говорити про те, що демократичні інститути, безпосередньо пов'язані з суверенітетом, і є внутрішньополітичним виміром суверенітету. Демократичні інститути кооптовані в проект держави сучасного типу і є його невід'ємним складником подібно до того, як процес централізації влади на початку Нового часу був безпосередньо пов'язаний із королівською владою. Саме кооптацією демократичних інститутів у проект держави сучасного типу можна пояснити той факт, що практично всі сучасні держави (незалежно від реального впливу громадян на процес ухвалення рішень) визначають засадничий принцип волі народу.

Саме через те, що демократичні інститути є невід'ємним складником національного суверенітету (внутрішньополітичним виміром суверенітету), ми вважаємо необхідним розглянути сучасний стан демократичних інститутів у країнах ядра капіталістичної системи, проаналізувавши особливості їхнього функціонування й перспективи подальшого розвитку.

Сучасні ліберальні демократичні інститути формуються після Другої світової війни під впливом емпіричної (інструментальної) теорії демократії. Суттєвий вплив на розвиток повоєнних ліберально-демократичних інститутів мала агрегативна модель демократії.

Починаючи з робіт М. Вебера [30], а згодом у працях Й. Шумпетера [171], Е. Доунса [178] та Р. Даля [50; 51], формуються моделі демократії в рамках емпіричної політичної теорії, що з'явилася на противагу класичній нормативній теорії.

Емпірична політична теорія відмовляється від фундаментального поняття, яке було характерне для класичної теорії – «загальне благо», протиставляючи йому «приватні інтереси». Ця теорія, розглядаючи демократію як оптимальний інструмент досягнення власних цілей політичними гравцями, прагне розробити в рамках економічної логіки досить дієвий інструментарій для прийняття політичних рішень та відбору політичної еліти. Емпірична (інструментальна) політична теорія на тривалий час стає домінуючою моделлю в рамках політичної теорії демократії.

Значним внеском у розвиток емпіричної політичної теорії стали праці М. Вебера. Центральною проблемою для М. Вебера було питання легітимності. Соціолог виходив із того, що фундаментальні зміни, які відбулися в структурі суспільства, вимагають якісно нових моделей обґрунтування легітимності. Легітимність, на думку М. Вебера, має бути забезпечена шляхом раціоналізації та бюрократизації всього суспільно-політичного життя. Саме бюрократизація є незворотним наслідком процесу раціоналізації [30, с. 701-709]. Замість принципу особистої відданості, який є основою патримоніальних режимів, сучасні бюрократичні адміністративні структури функціонують, опираючись на формально-правову логіку. Незважаючи на те, що сучасна бюрократія функціонує, опираючись на формально-правову логіку, вона перетворюється на окрему суспільну страту, у якій групові інтереси теоретично можуть домінувати над формально визначеними принципами. Головним критерієм для формування бюрократичних кадрів є необхідні навики та знання. За таких умов відбувається тотальне домінування бюрократії при ухваленні та реалізації політичних рішень. У такій ситуації противагою тотальній бюрократизації є політичне лідерство, виходячи з чого М. Вебер актуалізує нову проблему –

типи політичної легітимності. Автор робить акцент на системі представницького правління з харизматичним лідером, який має обмежувати бюрократію, остання, переслідуючи власні групові інтереси, може становити загрозу для існуючих демократичних інститутів.

М. Вебер визначає типи легітимного панування: традиційне (панування з огляду на силу традиції), харизматичне (панування з огляду на визнання особистих якостей лідера), легальне (панування з огляду на визнання раціональних правил, які обґрунтовують необхідність підкорятися). Сам М. Вебер робить акцент на харизматичному пануванні [30, с. 825-833]. На думку автора, будь-який процес раціоналізації стосунків між людьми призводить до авторитаризму. Однак неможливе, на думку М. Вебера, у сучасних умовах існування прямої демократії з непрофесійним урядом.

Соціолог розробляє модель плебісцитарної демократії, у якій населення обирає харизматичного лідера, здатного протистояти бюрократії. У цій моделі народу відводиться роль пасивного спостерігача, який може обирати харизматичного лідера, але позбавлений можливості самостійно брати участь у політичному житті. У моделі М. Вебера харизматичний лідер, перебуваючи поза класами й групами інтересів, має окреме (незалежне від бюрократичного апарату) джерело легітимності й здатен протистояти бюрократії.

Отже, М. Вебер намагається вирішити проблему легітимності демократичних інститутів. Головне завдання соціолога – розробити такий проект, який унеможлиблював би узурпацію влади одним центром, для чого М. Вебер намагається поєднати в рамках власного проекту бюрократизацію (що є наслідком процесу раціоналізації), харизматичне лідерство та демократичне представництво. У моделі М. Вебера демократія перетворюється на інструмент відбору політичної еліти, позбавляючись тим самим нормативно-ціннісного виміру, який був характерним для представників класичного лібералізму [138, с. 182].

Новий етап розвитку емпірична політична теорія отримала в працях австрійського економіста Й. Шумпетера, який у праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» запропонував агрегативну модель демократії, продовжуючи розвивати раціональний підхід М. Вебера. Й. Шумпетер прагне подолати класичне уявлення про демократію як спосіб реалізації народної волі. На думку економіста, поняття «воля народу» є досить абстрактним, і історично за цим поняттям часто приховувалися авторитарні режими. Й. Шумпетер зводить демократію до політичного методу, відкидаючи можливість розглядати демократію як цінність [171]. Таким чином, демократичний метод є інструментом для прийняття політичних рішень, у яких індивіди мають можливість брати участь у прийнятті рішень через конкурентну боротьбу за голоси виборців.

Ця модель обмежує участь виборців у політичному житті, вони позбавляються права на власну ініціативу. Свою позицію останні можуть представити, голосуючи за певну політичну партію. Для унеможливлення брати участь у політичному житті простим демосом Й. Шумпетер вводить теорію конкурентного лідерства. Так, автор ототожнює політичне лідерство з економічною активністю підприємців, проводячи тим самим паралель між особистими якостями, необхідними як для підприємницької, так і для політичної діяльності, відповідно, це порівняння фактично не допускає до політичної діяльності непрофесійних політиків, оскільки, якщо ми говоримо про те, що займатися успішно підприємницькою діяльністю можуть не всі (а саме на цьому робить акцент Й. Шумпетер), а лише ті, хто має для цього певні здібності й навички, то політична діяльність, яка ототожнюється з економічною активністю, так само вимагає певних якостей, якими не володіють усі. Відповідно займатися політичною діяльністю можуть лише ті особи, які мають необхідні навички у відповідній сфері, тобто професійні політики.

Політичні партії конкурують між собою за голоси виборців, і та партія, яка набрала найбільше голосів, отримує легітимність на впровадження

власної політики. Отже, цією моделлю Й. Шумпетер відкидає ідею про волю народу, протиставляючи їй волю більшості. Агрегативна модель робить акцент на тому, що політична партія, борючись за голоси виборців, повинна запропонувати альтернативу, яка зацікавить якомога більше виборців, але політичні сили не мусять, отримавши владу, реалізовувати дані обіцянки. Так Й. Шумпетер ставить знак рівності між політичною програмою та маркетинговою стратегією. В обох випадках головна мета – продати товар великій кількості покупців. Відповідно, програми політичних партій та передвиборчі обіцянки необхідно розглядати як результат конкуренції між різноманітними політичними силами за право отримати найбільшу кількість голосів, що дасть можливість у законний спосіб реалізовувати власні інтереси певною групою.

Таким чином, ми можемо говорити про те, що агрегативна модель демократії Й. Шумпетера переносить ліберальні принципи ринкової економіки в політичну сферу. Поняття демократії звужується до конкретного інструментарію відбору політичної еліти на основі конкурентної боротьби за голоси виборців, відповідно, демократія виступає як процедура, яка має легітимізувати процес реалізації власних інтересів певними групами.

Лінію Й. Шумпетера продовжує Е. Доунс [178], який розвиває ідеї концепції суспільного вибору, яка є відгалуженням теорії раціонального вибору. Е. Доунс виходить з необхідності розробити цілісну теорію політичною поведінки базою, для якої головними є людський егоїзм (як основа мотивації) та раціональна поведінка (як найбільш ефективний спосіб досягнення егоїстичних інтересів)[95, с. 15-16].

У створеній Е. Доунсом моделі політики прагнуть максимізувати голоси виборців, для чого проводять політику, яка відповідала б інтересам виборців – фактично відбувається раціональна процедура «обміну» політики на голоси [178, с. 138-146]. Така ситуація («обмін» політики на голоси) реалізує, на думку автора, сутність людської природи – слідування власним егоїстичним інтересам індивідом.

Оскільки головним завданням політичних партій, в інтерпретації Е. Доунса, є отримання якомога більшої кількості голосів виборців, автор вводить ідею, відповідно до якої політичні партії мають наближувати власну ідеологію до виборців, оскільки стиль поведінки політичної партії залежить від стилю поведінки виборців. Відповідно, політичні партії будуть прагнути зайняти позиції центру з метою отримати більшу кількість голосів, як наслідок – поступове розмивання ідеологічних бар'єрів між різними спектрами політичних партій. Відповідно до моделі, яку пропонує автор, партії формують політику для того, щоб виграти вибори, а не виграють вибори для формування політики.

У моделі Е. Доунса прийняття політичних рішень розглядається як різновид ринкової угоди. Як і в агрегативній демократії Й. Шумпетера, модель Е. Доунса робить акцент на процесі голосування, який зводиться до «продажу» конкретного політичного проекту виборцю. Відповідно, виборці можуть приймати рішення тільки фактом голосування, однак, проголосувавши за певну політичну силу, до наступних виборів утрачається зв'язок між виборцями та політичними силами. Останні (за логікою Й. Шумпетера та Е. Доунса) переслідують власні егоїстичні інтереси і приймають рішення опираючись на один критерій – вигоду. Таким чином, політичні сили не можуть представляти інтереси не лише народу (про що, власне, і говорить Й. Шумпетер), а навіть частини народу, яка підтримала конкретний політичний проект. За таких умов модель, пропоновану Й. Шумпетером та Е. Доунсом, фактично легітимізує перетворення політиків на політичних підприємців, які використовують політичну діяльність для оптимізації власних доходів.

Проект агрегативної демократії Й. Шумпетера та модель демократії Е. Доунса роблять спробу перенести принципи ринкової економіки в політичну сферу. У цих моделях політична діяльність пояснюється економічною логікою, відповідно політика розглядається не як конфліктність та протистояння, а як конкуренція та спосіб реалізації власних егоїстичних

інтересів. Вищенаведені моделі демократії легітимізують безконтрольність політичних еліт з боку виборців, роблять обмеженим доступ до політичної діяльності (залишаючи його прерогативою професійних політиків), розмивають ідеологічні бар'єри між різними політичними партіями (усі політичні сили, будучи раціональними, прагнуть електоральної оптимізації через наближення до позицій центру), як наслідок – зріст популізму в політичній сфері та зменшення легітимності демократичними інститутами.

Відомий американський політолог Р. Даль [50; 51] у рамках емпіричної політичної теорії пропонує власну модель плюралістичної демократії. Автор намагається дати визначення демократії через наявність необхідних сприятливих умов. Він виділяє такі сприятливі умови для демократичних інститутів:

- контроль над армією й поліцією здійснюється виборними посадовими особами;
- демократичні переконання та політична культура;
- відсутність сильної залежності від іноземної держави, яка є противником демократії;
- сучасна ринкова економіка й суспільство;
- слабо виражений субкультурний плюралізм [51, с. 141].

Намагаючись відокремити сучасну демократію від античної та середньовічної демократії міст-держав, Р. Даль уводить поняття «поліархія». Таким чином, у працях Р. Даля поліархія виступає як сучасний етап розвитку демократії. В основі «поліархії» покладено принципи шумпетерівської конкуренції. Р. Даль виходить з того, що сучасні суспільства є сукупністю різноманітних груп, які мають спільні інтереси. Відповідно, демократія вже не може представляти народ як щось цілісне [85, с. 54-58]. Поліархія, на думку автора, має забезпечити справедливе представництво інтересів різноманітних груп через децентралізацію. Така модель не повинна допустити узурпації влади однією групою та мусить підтримувати взаємозв'язок між бюрократичним апаратом та громадянським суспільством.

Емпірична (інструментальна) політична теорія на тривалий час закріпила власні позиції в демократичних суспільствах. Ця теорія відокремила демократичну політику від її нормативного виміру, пропонуючи розглядати остатню лише як інструмент для реалізації власних інтересів [98, с. 180-181].

Головним наслідком емпіричної політичної теорії в політичних практиках країн ліберальної демократії стала поступова ліквідація розмежування між економікою й політикою, оскільки через поступове зникнення принципових ідеологічних розбіжностей між політичними партіями основною ідеєю політичного протистояння стає дискусія щодо перерозподілу бюджетних ресурсів між різноманітними суспільними групами.

Емпірична теорія демократії розглядає політичну сферу як діяльність раціональних акторів, що прагнуть «продати» власний політичний бренд максимальній кількості виборців з метою збільшення представництва політичної партії в законодавчому органі держави й, відповідно, збільшити вплив і можливість лобіювання власних інтересів при ухваленні політичних рішень. Отже, політична діяльність зводиться до появи політичної партії (група за інтересами обмеженої кількості осіб), яка формулює партійні гасла й програмні положення не з метою їхньої подальшої реалізації, а для отримання максимальної кількості голосів. Відповідно, після проходження до законодавчого органу взаємозв'язок між виборцями й політичними партіями втрачається, останні ж взагалі перестають мати будь-які зобов'язання перед власними виборцями.

Емпірична модель демократії призвела до раціоналізації політичної сфери, що проявляється в домінуванні низки раціоналізованих теорій у політичній науці, які переносять економічні й математичні моделі для аналізу поточної політичної ситуації й для аналізу політичних уподобань виборців. У політичній практиці домінування агрегативної моделі демократії призвело до появи відкритих або прихованих агентів впливу з боку впливових

підприємницьких структур, фінансування виборчих кампаній підприємцями чи корпораціями з подальшим ухваленням на державному рівні рішень в інтересах конкретних бізнес-структур стає звичною практикою в цілому ряді країн ліберальної демократії.

З 80-х рр. минулого століття стає очевидною одноманітність політичних програм і політичної практики як правих, так і лівих політичних сил у Європі. Прагнучи зібрати максимальну кількість голосів виборців, політичні партії прибирали радикальні ідеї в програмних положеннях і в передвиборчій риторичі, прагнучи досягнути позицій центру. Відповідно, ідеологічна спрямованість партії була відсутня не лише в програмних положеннях і в повсякденній політичній діяльності, але й при реалізації державної політики, тобто політичні партії, маючи практично ідентичні програмні положення й принципи функціонування, конкурують між собою, однак при реалізації державної політики конкретною партією курс реалізованої політики не змінюється.

Критика емпіричної теорії демократії представлена двома напрямками нормативної теорії демократії – деліберативна демократія Ю. Габермаса [144; 145; 146; 147; 148; 149] і Д. Ролза [115; 116] та агоністична демократія Ш. Муффа [98; 99; 100; 185], Ж. Ранс'єра [109;110], Е. Лаклау [185], які представляють ліве крило шміттінської політичної теорії.

Нормативна політична теорія, представлена працями Ю. Габермаса та Д. Ролза, пропонує досить цікавий проект, який має подолати негативний спадок тривалого домінування емпіричної теорії демократії. Цей проект виходить з необхідності створити сучасну модель суспільного договору, в основу якої покладено принципи раціональності. Саме суспільний договір, за моделлю Ю. Габермаса, має вирішити фундаментальну для країн «пізнього капіталізму» проблему легітимності державних інститутів та позбавити світ від втручання з боку системи, що має відновити чистоту дискусії, а в моделі Д. Ролза раціональність має забезпечити моральний вимір соціально-політичних процесів, які повинні базуватися навколо ідеї справедливості.

Отже, і Ю. Габермас, і Д. Ролз намагаються ввести в політику моральний вимір, звідси ми можемо дійти висновку, що деліберативна демократія Д. Ролза та Ю. Габермаса є моральною теорією політики.

Легітимність демократичних інститутів, за моделлю Ю. Габермаса, та справедливий розподіл позицій у соціальній стратифікації, за моделлю Д. Ролза, має бути вирішеним через процесуальний характер прийняття рішень[102, с. 78]. Саме для цього автори роблять акцент на проекті суспільного договору, у рамках якого індивіди, маючи власну автономію, приймають базове рішення, яке має бути підтримане всіма й так само повинно виконуватися всіма акторами. Такий процесуальний характер прийняття рішень, за моделлю Д. Ролза, має захистити найбільш слабкі позиції учасників, для чого автор і вводить одне з центральних понять його моделі – «вуваль невидимості» [116, с. 38]. У моделі ж Ю. Габермаса процесуальний характер прийняття рішень фактично девальвує саму процедуру виборів [113] (чим, власне, і вирішується проблема легітимності демократичних інститутів та нейтралізується контроль з боку системи над дискурсом, зокрема через ЗМІ), оскільки проект комунікації Ю. Габермаса, на відміну від виборів, не обмежений у часі.

Учасники моделей Д. Ролза та Ю. Габермаса є прагматичними та раціональними акторами, які переслідують власні меркантильні інтереси. Виходячи з цього, автори намагаються на основі раціональної логіки побудувати моральну модель (що особливо відчувається в ідеях Д. Ролза), для чого роблять акцент саме на проекті суспільного договору, який на основі чесної та раціональної дискусії отримує справедливий результат[82, с. 27]. Разом з тим, саме проект суспільного договору здатен вирішити фундаментальні проблеми, з якими зіткнулися сучасні демократичні суспільства. Це проблема легітимності демократичних інститутів та аполітичність населення.

Порівнюючи агоністичну модель демократії та ліберальну демократію, необхідно підкреслити, що ліберальна демократія (в інтерпретації Ш. Муффа)

прагне поєднати дві протилежні логіки – логіку лібералізму (у центрі якої перебуває індивід, наділений правами) та логіку демократії (що функціонує як механізм виключення певних груп з політичного народу) [99, с. 147]. За переконанням представників агоністичної демократії, народ представляють не індивіди, а групи, оскільки боротьба за включення чи виключення (що є основою демократії) відбувається не між індивідами, а між групами. Звідси й особливий зв'язок між демократією та політичним, оскільки саме політичне, у термінології К. Шмітта, проводить розмежування «друг/ворог», а рішення виключення чи включення певних груп в поняття народ – завжди політичне рішення [168, с. 37]. Таким чином, ліберальна демократія представляє зовсім протилежну логіку відносно розуміння демократії та політичного, яке пропонує агоністична модель демократії. Демократія, на думку Ш. Муффа, – це постійна політична боротьба між різними групами, у результаті якої кожна з груп намагається реалізувати своє бачення проблеми, однак існування альтернативних груп інтересів повинно перешкоджати узурпації всієї влади одним центром. Відповідно до цього, консенсус чи спроба об'єднати в рамках конкретного проекту різноманітні групи (що власне й пропонують Ю. Габермас та Д. Ролз) є не лише неполітичною, але й небезпечною для подальшого існування демократичного суспільства, спробою. Саме через проект суспільного договору агоністична модель демократії відносить деліберативну демократію до ліберальної демократії.

Отже, якщо агрегативна модель демократії робить акцент на економічній сфері, то деліберативна демократія, так само не помічаючи політичне, концентрує всі свої зусилля на вирішенні проблем у сфері етичній.

Агоністична демократія прагне в досить цікавий спосіб вирішити проблему легітимності демократичних інститутів[121]. Для цього проводиться розмежування політичного та політичних утворень. Якщо політичне – це міра інтенсивності конфлікту, то політичне утворення, пов'язане зі сферою влади, – нейтралізує політичне, намагаючись об'єднати

членів конкретного утворення через проведення розмежування ми/вони та ліквідації потенційного конфлікту. Так, Ш. Муфф піднімає досить цікаве питання, вона говорить про те, що ніякого принципового розриву між владою та легітимністю не існує, оскільки, якщо конкретна влада змогла себе утвердити, то в певних колах вона визнається легітимною; якщо легітимність влади не знаходиться на апіорній основі, то вона опирається на певну форму влади [98, с. 193]. У цьому моменті й полягає критика агоністичною моделлю демократії проектів суспільного договору, які презентує деліберативна демократія. В останніх влада фактично не помічається, а легітимність засновується на раціональних аргументах.

Якщо емпірична (інструментальна) політична теорія розглядає демократію як політичний метод, то агоністична демократія має більш амбітні плани щодо демократії. У демократії виражається логіка політична. Як зазначає Ж. Ранс'єр, «демократія – це не політичний режим, демократія представляє сам режим політики» [109, с. 117]. Отже, в основі демократії є логіка виключення, тобто визначення того, які суспільні групи не можуть представляти народ. Але, разом з цим, демократія – це боротьба певних груп, які не можуть говорити від імені народу, за отримання слова, за те, щоб їхню мову визнавали мовою повноцінних громадян. Така характеристика демократії дає нам змогу зрозуміти, чому агоністична модель демократії таку значну увагу приділяє політичному. Демократія трактується як процес визначення того, хто є вартий представляти народ, а хто ні. Це процес політичний, оскільки рішення приймаються через символічне розмежування «ми/вони» та «друзі/вороги». Нейтралізація політичного може бути небезпечною для подальшого існування демократії, оскільки втрачається символічне розмежування простору та ідентичностей, що є головною сутністю демократії. Виходячи з цього, будь-які проекти, в основі яких лежить ідея прийняття рішення, що має влаштовувати всіх, можна розглядати як антиполітичні проекти, що ставлять під загрозу подальше існування демократії.

Тривале домінування ліберальної демократії призвело до ліквідації ідеологічної різниці між правими та лівими політичними силами[120], обидві наблизились до позицій центру (який, власне, і представляє ліберальна демократія), як наслідок – політичні дискусії були підмінені дискурсом відносно перерозподілу благ та ресурсів, політичне протистояння замінене на економічну конкуренцію, політичне перестає бути місцем для протистояння, у результаті чого виборці поступово перетворюються на аполітичних споживачів, відбувається розрив між виборцем та політичними силами, політична діяльність відзначається значним популізмом. Оскільки політика перестає бути сферою конфронтації між різними позиціями й цінностями, конфліктність реалізується в появі радикальних громадських та політичних рухів, які часто через демократичні процедури ставлять демократію під сумнів.

Другою структурною проблемою ліберальних демократичних інститутів є трансформація сучасних державних інститутів. Суть цієї проблеми полягає в тому, що демократичні інститути інтегровані в проект національної держави[73]. Власне, низка демократичних прав може бути реалізована лише в рамках національного суверенітету. Спроби забезпечити реалізацію демократичних прав на наднаціональному рівні досягли лише часткового успіху (права людини), і то в гуманітарній, а не в політичній сфері. Проблема, про яку писав І. Валлерстайн, – економічні рішення орієнтовані на вирішення проблем в рамках всієї світ-системи, а політичні – лише в рамках національних держав [28, с. 77], – сьогодні актуалізується й загострюється, оскільки глобальні трансформації в різноманітних сферах (найбільш чітко це помітно в інформаційній та економічній сферах) зменшують суб'єктність держави, поступово позбавляючи її інструментів впливу на поточну ситуацію, що може призводити до посилення делегітимізації урядів і центральних органів виконавчої влади громадянами, підтримки радикальних гасел і радикальних, популістських політичних сил.

Особливістю сучасних ліберально-демократичних інститутів є зменшення довіри до політичного процесу, яке проявляється в аполітичності й поступовій підтримці несистемних популістських політичних сил населенням, у фрагментації суспільних настроїв[46, с. 83]. Е. Гобсбаум справедливо зауважує: «Можна було б припустити, що деполітизація розв'яже владі руки для вільнішого прийняття рішень. А насправді вона мала протилежний ефект. Меншості, що продовжували свої кампанії, часто виступаючи за якісь особливі питання державного інтересу, куди частіше – за якісь сектярські інтереси, могли втручатися в напрацьовані процеси урядування не менш ефективно, а то й ефективніше, ніж багатоцільові політичні партії, оскільки, на відміну від них, кожна група тиску могла зосередити свою енергію на домагання якоїсь однієї-єдиної мети» [48, с. 517].

Посилення традиціоналістської політичної риторики й формування дискурсу, пов'язаного з національними поняттями, урядами в деяких країнах Центрально-Східної Європи (Польща, Угорщина), перемога Д. Трампа на президентських виборах у США, зростання популярності М. ле Пен у Франції, підтримка на референдумі у Великій Британії ідеї виходу країни зі складу ЄС (*Brexit*), зростання підтримки «Австрійської партії свободи», на нашу думку, варто розглядати в контексті кризи легітимності ліберально-демократичних інститутів і раціонально-бюрократичних інститутів значною частиною суспільства. Усе більша частина громадян починає розглядати політичний процес як форму легітимації бюрократичного апарату, представленого системними політичними партіями, які змінюють одна одну. Поступова втрата легітимності демократичних процедур формує специфічну стратегію поведінки в значного числа виборців, що виявляється як у політичній апатії й пасивності, так і в підтриманні гасел, що мають виражену спрямованість проти пануючого політичного істеблішменту й упроваджувану ним політику.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Сучасна капіталістична система переживає глобальну кризу, обумовлену завершенням американського циклу накопичення капіталу, що детермінує процес турбулентності світового порядку. Масштабні трансформації системи міжнародних відносин і процесу формування нового циклу накопичення капіталу призводять до посилення конфронтації між країнами, що особливо гостро відчувається на периферії капіталістичної системи. Міжнародні інститути, утворені за результатами Другої світової війни (ООН, НАТО, ЄС), не спроможні ефективно реагувати на існуючі виклики й загрози світовому порядку, що є наслідком кризи всієї системи міжнародних відносин.

Криза капіталістичної системи й глобального порядку обумовлює протистояння між впливовими геополітичними гравцями.

Перебудова капіталістичної системи триватиме декілька десятиліть і завершиться формуванням нового циклу накопичення капіталу (найбільш імовірно, цей цикл сформують США), який базуватиметься на появі нового технологічного укладу, що посилить технологічне відставання периферії від ядра капіталістичної системи, і обумовить процес формування нового світового порядку, який закріпить баланс сил досягнутого під час глобальних трансформацій.

У середньотривалій перспективі нестабільність на периферії (зокрема й на пострадянському просторі) буде посилюватися, що призведе до політичної нестабільності, яка може перерости в військове протистояння. Низка держав периферії не зможе дати відповідь через відсутність ефективної організаційної структури на існуючі зовнішні й внутрішні виклики й загрози та буде знаходитись у стані тривалої нестабільності, анархії, війни.

Існуюча капіталістична система після розпаду СРСР розповсюдилась в масштабі всього світу, що обумовлює необхідність формування наднаціональних інститутів із широкими повноваженнями для забезпечення керування єдиною капіталістичною системою, які мають з'явитися за

результатами формування нового циклу накопичення капіталу в рамках формування нового світового порядку. Поява нових наднаціональних інститутів із широкими повноваженнями буде зменшувати суб'єктність національних держав, хоча, на нашу думку, національні держави й надалі залишатимуться впливовими глобальними гравцями.

Відбувається зміна характеру війни, що проявляється в низці військових конфліктів, у яких ключову роль відіграють нерегулярні військові формування. Така ситуація стала можливою в результаті поступової втрати монополії на застосування насилля сучасними державами та неможливістю багатьох держав капіталістичної периферії забезпечити контроль на власною територією.

Сучасні країни ліберальної демократії знаходяться в стані поступового зниження легітимності, обумовленої ліберальним трактуванням природи політичного. Політика в країнах ліберальної демократії перестає бути місцем для ідеологічного протистояння, що є серйозною потенційною загрозою для політичної стабільності через радикалізацію суспільно-політичних настроїв і підтримку позасистемних політичних сил.

Зростання мобільності глобального капіталу сприяє суттєвому посиленню транснаціональних корпорацій, які, опираючись на ефективну організаційну структуру й концентруючи значні ресурси, стають серйозними конкурентами для національних держав. Використовуючи національні держави як інструмент у реалізації власних інтересів, за останні десятиліття транснаціональні корпорації значно посилили свої позиції й стають потужними глобальними гравцями.

Структурні внутрішні кризові явища й глобальні трансформації є викликами й загрозами для національних суверенітетів, які в найближчі десятиліття мають адаптуватися до наявних загроз задля можливості подальшого існування.

Відбувається трансформація базових сфер, що обумовили появу національних суверенітетів: капіталістична система, монополія на

застосування насилля, деперсоналізовані раціонально-бюрократичні державні інститути, демократичні інститути, – що призводить до дисбалансу між інституційною логікою функціонування державних інститутів у рамках національних суверенітетів і зовнішнім та внутрішнім тиском на ці інститути.

Результати розділу опубліковані в працях [34, 36, 38, 39].

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ І ТРАЄКТОРІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

3.1 Пострадянський простір і спадок радянської модернізації

Аналізуючи траєкторію розвитку пострадянських режимів, необхідно розглянути особливості радянської модернізації, яка обумовила виникнення специфічних політичних і соціально-економічних практик на пострадянському просторі.

При аналізі пострадянських трансформацій радянський період часто розглядається через дихотомію демократія/тоталітаризм як певне відхилення від ліберально-демократичної норми. Політичні й економічні практики пострадянського простору аналізуються в контексті негативного впливу радянського періоду, який обумовив процес відставання пострадянських суспільств від більш ефективних інституційних моделей країн ядра капіталістичної системи.

У пострадянських соціальних науках набули популярності теорії демократичного транзиту, які розглядають особливості переходу від тоталітаризму до демократії. У цьому підрозділі ми розглянемо основні ідеї представників теорії демократичного транзиту й представимо власне бачення сутності радянського режиму й обумовленості розвитку пострадянських країн.

Найбільш відомими представниками теорії демократичного транзиту є Д. Растоу [111], Ф. Шміттер, А. Пшеворський [107; 108], С. Гантінгтон [150].

Д. Растоу зазначає, що перехід до демократії можливий при наявності попередньої умови – національної єдності. Він виділяє три фази переходу до демократії: підготовча фаза, прийняття рішення, фаза звикання. При фазі переходу, на думку автора, відбувається розкол усередині еліти на два табори, які є конкурентами. Наступна фаза – фаза прийняття рішень – є фактично результатом конкуренції між цими групами, вони прагнуть

розробити певну домовленість, у рамках якої мають вести боротьбу. У результаті цієї домовленості виникає демократія. Отже демократія, у розумінні Д. Растоу, є результатом боротьби між розколотою елітою. Остання фаза – фаза звикання, оскільки демократичні цінності (які виникли в результаті компромісу всередині еліти) є відносно слабкими. На третій фазі відбувається остаточне закріплення демократичних цінностей та процедур [111, с. 6-10].

Інший представник теорії демократичного транзиту Ф. Шміттер, так само, як і Д. Растоу, виділяє три фази демократизації, однак, на його думку, вони мають такі назви: лібералізація, демократизація й соціалізація. Фаза лібералізації є результатом послаблення політичного режиму, коли виникає обмежена конкуренція, однак інститути й надалі контролює державний апарат. Наступна фаза – демократизація: державні інститути поступово втрачають контроль над ситуацією, головні рішення приймаються на виборах, державні інститути неспроможні ні вплинути, ні передбачити результати виборів. Необхідно підкреслити, що етап демократизації відбувається в результаті договору між елітами за встановлення прозорих правил гри. Третій етап – соціалізація. Цей етап є процесом остаточної інституціоналізації демократії, у результаті чого демократичні інститути закріплюються, починає формуватися певний тип політичної культури всередині населення та еліт, орієнтований на визнання демократичних цінностей та неможливість однією групою узурпувати владу.

А. Пшеворський виділяє два етапи демократичної трансформації – лібералізація та демократизація. Лібералізація (як і в попередніх моделях) виникає внаслідок розколу, який відбувся всередині владної еліти, у результаті чого відбувається певне пом'якшення режиму, співпраця між політичним режимом та опозицією, однак А. Пшеворський наголошує на тому, що цей етап є досить нестабільним, оскільки в будь-який момент може відбутися процес демонтажу існуючих свобод і буде встановлено авторитарний режим. Другий етап – демократизація. А. Пшеворський

розділяє цей етап на стадії звільнення та констатування. Стадія звільнення, на думку автора, настає в результаті домовленостей між поміркованими силами влади та опозиції, стадія констатування – у результаті переговорів [108].

С. Гантінгтон розвиває ідею щодо «хвиль демократизації». На його думку, відбувається процес поступової демократизації певних регіонів, у результаті якої починають формуватися ліберально-демократичні цінності, але згодом відбувається процес поступового втрачання демократичних цінностей та встановлення авторитарного режиму. С. Гантінгтон намагається виділити суспільні цінності, які сприяють процесу демократизації, зокрема це наявність буржуазії, економічний розвиток, ринкова економіка, середній клас, освічене населення, протестантизм, терпимість, повага до закону та прав людини, схильність до компромісу, справедливий розподіл доходів [151, с. 48-49].

Теорія демократичного транзиту акцентує увагу на тому, що процес демократизації відбувається в результаті розколу політичної еліти в результаті певної кризи. Еліта починає вести боротьбу між собою, у результаті чого виникає необхідність встановлення певних правил гри. Головний зміст теорії демократичного транзиту полягає в таких ідеях:

- зміни відбуваються через розкол еліт;
- помірковані представники опозиції та помірковані представники влади можуть об'єднатися;
- демократія є побічним продуктом конкуренції між елітами.

Процес трансформації країн посткомуністичного простору, на думку представників теорій демократичного транзиту, має йти шляхом інституційної демократизації за зразком успішних моделей країн сталої демократії. За таких умов демократизація – це процес модернізації соціальних і політичних інститутів. У більш широкій теоретичній перспективі можна говорити про те, що теорія демократичного транзиту є адаптованою до постсоціалістичних і пострадянських країн теорією

модернізації середини минулого століття, яка використовувалась для аналізу соціально-політичних процесів у країнах капіталістичної периферії.

На нашу думку, представники теорії демократичного транзиту, розвиваючи стадіальну теорію розвитку, не враховують інституційні й соціально-економічні особливості радянської модернізації, що обумовили особливості функціонування пострадянських режимів. Ці теорії акцентують увагу на тоталітарному/авторитарному характері радянського політичного режиму, але не звертають уваги на особливості функціонування державних інститутів і мету їхнього створення, одночасно ігноруючи мотивацію пострадянських політичних акторів відносно «успадкованих» радянських державних інститутів.

У попередніх розділах нами було розглянуто особливість формування держав сучасного типу центру капіталістичної системи з точки зору неовеберіанського підходу. У цьому розділі ми плануємо розглянути особливості формування радянських державних інститутів та специфіку пострадянського розвитку України за допомогою теоретичного підходу, який пропонують неовеберіанські теорії держави. Необхідно підкреслити, що ми плануємо зосередити особливу увагу на проблемі функціонування українського політичного режиму як внутрішньополітичного виміру суверенітету. Центральна ідея полягає в тому, що процес радянської модернізації призводить до розмежування економіки й політики та обумовлює формування раціонально-бюрократичних державних інститутів (тобто формування модерної логіки функціонування держав сучасного типу). З розпадом СРСР і проголошенням незалежності України відбувається злиття економіки й політики (немодерна логіка функціонування державних інститутів) у результаті інтеграції України до капіталістичної периферії. Раціонально-бюрократична логіка функціонування державних інститутів трансформується в клієнтарно-патронажну логіку функціонування державних інститутів, у рамках якої основними суб'єктами політичного/економічного процесу є рентоорієнтовані гравці, які

намагаються встановити контроль над державними інститутами з метою оптимального отримання ренти.

Якщо неовеберіанська традиція показує особливості процесу централізації держави [128; 129; 132], то ми, використовуючи основні підходи цього теоретичного напрямку, плануємо, аналізуючи особливості функціонування політичного режиму в Україні, показати, як відбувається процес «приватизації» державних інститутів клієнтарно-патронажними мережами й зменшення суб'єктності держави, тобто плануємо показати, що Україна проходить зворотній процес по відношенню до тієї траєкторії розвитку, якою країни капіталістичного центру розвивалися протягом Нового часу.

Ключовим для розуміння українського політичного режиму є розгляд особливостей радянської модернізації в рамках неовеберіанських теорій, оскільки саме специфіка радянської модернізації, на нашу думку, обумовила специфічні риси функціонування пострадянських (у тому числі й українського) політичних режимів. У попередніх розділах нами було розглянуто процес формування держав сучасного типу як результат масштабних трансформацій Нового часу в країнах Європи, які детермінували процес формування принципово нової форми соціально-політичної організації. Ефективність такої організації стає можливою внаслідок розмежування економіки й політики, що обумовлює появу капіталістичного способу виробництва й формування раціонально-бюрократичних інститутів, які розширювали сферу державної влади шляхом інкорпорації й ліквідації існуючих ідентичностей та соціальних практик, конструюючи інституційні рамки для функціонування нових соціальних і культурних ідентичностей, які формувалися державною владою, що було обумовлено необхідністю більш ефективного вилучення ресурсів і логікою функціонування індустріального суспільства (як результат капіталістичної експансії) [129, с. 127-129]. Раціонально-бюрократичні інститути забезпечують функціонування ефективної організаційної структури, що сприяє технологічному,

військовому, економічному домінуванню країн Заходу над іншими регіонами. У XIX-XX ст. організаційна структура країн центру капіталістичної системи розповсюджується в масштабі всього світу (у формі національної держави), але такої ефективності функціонування не вдалося досягти країнам периферії. Винятком можна вважати успішні приклади наздоганяючої модернізації – Пруссія (Німеччина), Японія та СРСР.

Радянський Союз – приклад успішної наздоганяючої модернізації, особливістю якого було досягнення ефективної організаційної структури й формування раціонально-бюрократичної логіки функціонування державних інститутів, який, не інтегруючись до капіталістичної системи й будучи антикапіталістичним ідеологічним проектом, опирався на модерні державні інститути, що були фактично «запозичені» у передових капіталістичних країн і сприяли формуванню радянського індустріального суспільства.

Розгляд СРСР як прикладу успішної наздоганяючої модернізації представлено в працях Г. Дерлуг'яна [53; 54] і Р. Аллена [7].

Основою для формування радянської модернізації, на нашу думку, слід uważати:

- досвід інтенсифікації засобів контролю й вилучення ресурсів розвинутими капіталістичними країнами під час Першої світової війни;
- використання досвіду наздоганяючої модернізації Пруссії, що виявляється в становленні централізованої держави, розвитку планової економіки, запровадження мобілізаційної економіки;
- вплив організації конвеєрного виробництва Г. Форда;
- мобілізація суспільства й економіки під час Першої світової та громадянської війн.

У ході наполеонівських війн Пруссія зіштовхнулася з проблемою технологічного відставання як економіки в цілому, так і армії зокрема, що стало серйозною загрозою для існування країни. Вирішення цієї проблеми полягало в створенні більш ефективної організації суспільства для подолання відставання, яке полягало в цілеспрямованих централізованих діях держави,

спрямованих на розвиток капіталізму й формування соціальних практик, виходячи з потреб розвитку прусського промислового капіталізму. Праці Н. Еліаса яскраво ілюструють обумовленість соціальних практик, звичаїв, ментальності німців діями централізованої держави в контексті реалізації політики наздоганяючої капіталістичної модернізації [57; 58]. Створення державою промислового капіталізму в Пруссії сприяло появі ефективних інститутів, політичного, соціального й економічного прориву країни, яка стала основним центром об'єднання німецьких земель, витіснивши економічно відстаючу Австрію. Опираючись на створені під час наздоганяючої модернізації інститути, Пруссія проводила капіталістичну й організаційну експансію на сусідні німецькі держави, що обумовлює процес формування Німецької імперії та включення до німецького ринку скандинавських країн, Австро-Угорщини, Північної Італії. Соціальним наслідком наздоганяючої німецької модернізації став один із найвищих у Європі на початку XX ст. рівень освіченості населення, досить професійний бюрократичний апарат, велика кількість технічних фахівців, високий рівень науки. Фактично основна ідея наздоганяючої модернізації Пруссії (Німеччини) зводилась до цілеспрямованого створення таких організаційних структур, які з'являлися й поступово розвивалися в капіталістичних країнах на початку Нового часу через удає поєднання низки чинників. На нашу думку, проводячи наздоганяючу модернізацію, радянське керівництво мало ту саму мотивацію, що й Японія з Пруссією свого часу. У цьому контексті варто розглянути ідею Дж. Фрідмана, який так описує усвідомлення необхідності швидкої модернізації Японією та Пруссією: «Індустріальні революції в Німеччині та Японії були великою мірою підтримані, навіть можна сказати, нав'язаними державою. В обох випадках державні еліти дуже уважно реагували на зовнішні фактори й події, не замикаючись на внутрішніх справах. Пруссія прагнула об'єднати навколо себе всіх німців, оскільки розуміла неминучість конкуренції з Британією та Францією, для перемоги в якій вимагалась прискорена індустріалізація. Японія

зіштовхнулась у своєму регіоні зі зростаючою активністю Сполучених Штатів. Окрім цього, вона бачила, як поводить себе Британія в Китаї. У результаті японці чітко усвідомили, що без об'єднання та індустріалізації в них є всі шанси повторити долю Китаю. У 1868 р. у Японії почалась «Епоха Мейдзі», було сформовано центральний уряд, якого не було на Японських островах протягом багатьох століть. Цей уряд узяв курс на форсовану індустріалізацію, ставлячи перед собою як суто економічні, так і воєнні цілі» [141, с.241].

На нашу думку, успішний досвід наздоганяючої капіталістичної модернізації Пруссії був визначальним у процесі радянської модернізації 1930-х рр. із двома принциповими особливостями. По-перше, радянська модернізація не передбачала інтеграції до капіталістичної системи, а використовувала досвід раціонального, централізованого планового державного управління для створення модерних організаційних структур, модерного суспільства й промислового виробництва поза рамками капіталістичної системи на базі антикапіталістичної ідеології та некапіталістичних суспільно-економічних і політичних практик. По-друге, під час радянської модернізації використовуються нові форми контролю й організації населення, які виникають протягом Першої світової й громадянської війн у Російській імперії: інтенсифікація засобів контролю, мобілізаційна й планова економіка, військова мобілізація, тотальна пропаганда та ідеологія.

Основні інститути радянського тоталітаризму – модерні інститути, які працюють в інтенсивному режимі в рамках мобілізаційної економіки. Г. Дерлуг'ян слушно зазначає: «Архітектура радянської держави визначалась трьома інститутами: централізованою та всеохоплюючою номенклатурною системою політичних призначень на бюрократичні посади, примусовою мобілізацією економічних і людських ресурсів для військових потреб, а також створення національних республік. Сталінізм мав витоками саме ці заклади та їх кадри, викувані в громадянській війні» [53, с. 481].

Проведення радянської модернізації стало можливим завдяки двом важливим факторам.

По-перше, активна фаза термінальної кризи капіталістичної системи 1930-х рр. (Велика депресія), що дало можливість СРСР купувати передові технології й підготувати фахівців у західних університетах. У цьому контексті дуже важливу роль під час сталінської індустріалізації зіграли США, зокрема компанія «Форд».

По-друге, наявність великої кількості сільського населення, яке виступало як ресурс для модернізації. Р. Аллен зазначає: «У 1920–1960-х рр. основним завданням була мобілізація безробітних селян і забезпечення їх капіталом; створені Сталіним інститути в повному обсязі відповідали стратегії досягнення цієї мети. Однак, як тільки було усунено брак капіталу й досягнуто повної зайнятості, новою економічною проблемою стало збільшення виробництва з використанням доступних ресурсів» [7, с. 249].

Розглядаючи в макроісторичній перспективі процес формування держав сучасного типу, можна побачити, як у різних умовах фактор дешева/дорога робоча сила впливали на процес формування успішних організаційних структур. Так, дорога робоча сила в Іспанії XVI ст. призвела до зростання імпорту й скорочення власного виробництва, що згодом суттєво послабило позиції країни. В Англії XVII-XVIII ст. відносно дорога робоча сила призвела до Промислової революції. У Російській імперії початку XX ст. дешева робоча сила (наслідок великої кількості селянства) посилювала існуючий соціальний дисбаланс. Власне інтенсифікація засобів контролю сталінського тоталітарного режиму й призводить до перетворення селянства з дестабілізуючого чинника (у рамках патримоніальної бюрократії Російської імперії) на чинник ресурсу для економічного зростання (у рамках тоталітарної мобілізаційної економіки).

Основний акцент сталінської планово-командної економіки було зроблено на розвиток засобів виробництва (так звана промисловість групи «А») і військово-промислового комплексу (ВПК). Можна говорити про те,

що радянська форсована модернізація пройшла два етапи – 1930 рр. (колективізація та індустріалізація) та 1940 рр. (безпосередньо військова й економічна мобілізація). Ці два етапи й призвели до формування радянських тоталітарних інститутів, планово-командної економіки, радянського бюрократичного апарату. Д. Аррігі [12; 13] і М. ван Кревельд [76] говорять про подібні процеси (хоча в значно м'якшій формі) в США 1930-1940 рр., які мали наслідком формування сучасного індустріального західного суспільства – політики кейнсіанства й формування військової економіки.

Під час модернізації 1930-х рр. формуються не лише нова економічна модель, масштабне промислове виробництво в СРСР і тоталітарний режим, але й виникають принципово нові соціальні практики – перетворення значної частини селян на пролетаріат, високі темпи соціальної мобільності, динамічне зростання рівня освіченості й урбанізації, поява радянського варіанту політики гендерної рівності й політичної коректності. Траєкторія формування сучасного індустріального суспільства в СРСР, яке оформлюється в середині ХХ ст., була окреслена в процесі соціально-економічної модернізації 1930-х рр.

Другим етапом мобілізаційної радянської економіки можна вважати Другу світову війну й післявоєнне відновлення економіки та інфраструктури, що вимагало концентрації ресурсів, примусу й ефективної роботи державних інститутів. Необхідність перемоги будь-якою ціною й наявність тотальних інститутів контролю та примусу створювало мотивацію як у населення, так і в партійного керівництва задіяти всі наявні сили для реалізації поставленої мети.

У 1950-1960 рр. у СРСР формується сучасне індустріальне суспільство. Показники урбанізації й освіченості населення тотожні показникам США й Західної Європи, створена система соціального захисту, охорони здоров'я, середньої й вищої освіти. Разом із тим, модель мобілізаційної економіки вичерпала ресурс для подальшого зростання і з середини 1960-х рр. у СРСР

почала простежуватися структурна криза, яку можна звести до двох сфер: економічної та соціально-політичної.

Структурна економічна проблема в СРСР 1960-х рр. полягала в екстенсивному факторі економічного зростання – збільшенні вкладу ресурсів (праця, капітал) при відставанні інтенсивного (зростання продуктивності праці), що призвело до дисбалансу в економіці, у результаті чого для підтримки існуючих темпів зростання економіки доводилось збільшувати інвестиції в структуру ВВП. Ситуацію загострювала специфіка планової економіки, що акцентувала увагу на валовому виробництві продукції й прагнула не допустити зменшення виробництва товарів, постійно відкладаючи процес оновлення основних виробничих фондів. Як зазначає економіст В. Попов, «планова система має свій життєвий цикл, що визначається термінами служби основних фондів і моментом «великого поштовху». Власне кажучи, здатність мобілізації внутрішніх заощаджень для здійснення цього «поштовху» дозволяє бідним країнам вирватися з «пастки відсталості», що завжди вважалося головною перевагою планової економіки. Виявляється, однак, що через нездатність забезпечити своєчасну заміну застарілого обладнання планова система може більш чи менш успішно функціонувати тільки два-три десятиліття після «великого поштовху», а потім настає неминуче уповільнення темпів росту. Нездатність планової економіки спрямувати необхідні інвестиції на покриття вибування, напевно, є ключовим фактором серед багатьох причин уповільнення темпів росту в 1960-1980-і рр., яке закінчилося «застоєм»» [106]. Таким чином, радянська планово-командна економіка потрапила в своєрідну «пастку», обумовлену обраним екстенсивним фактором економічного розвитку наздоганяючої модернізації.

Соціально-політична проблема СРСР 1960 рр. полягала в структурній зміні самого радянського суспільства. Результатом наздоганяючої модернізації стало скорочення сільського населення й поява критично великої кількості радянського середнього міського класу (кваліфіковані

працівники, лікарі, інженери та ін.); з'являється післявоєнне покоління, орієнтоване на комфортне життя, споживання, соціально-політичну активність, але інституційні рамки радянського суспільства не дають йому можливості задовольнити власні потреби, що призводить до поступового розмежування між декларованими цінностями (які концептуалізувалися офіційною комуністичною ідеологією), реальними діями й ціннісними орієнтирами значною частиною суспільства.

О. Хархордин пропонує досить цікаву ідею формування індивідуальної ідентичності в СРСР. На його думку, процес самоусвідомлення відбувався через відчуття належності до певної соціальної групи, яка створювалася й функціонувала в організаційних та ідеологічних рамках, визначених державою, тобто, якщо для капіталістичних країн Нового часу був характерним вертикальний процес формування ідентичності (держава напряду через інститути формує громадянина), то в СРСР характерним був горизонтальний процес формування ідентичності. Формування індивіда через належність до певної групи обумовила появу подвійної ідентичності (усвідомлення себе й усвідомлення своєї належності до групи), що в процесі «ритуалізації» комуністичної ідеології при Л. Брежнєві (коли декларовані цінності перестали наповнюватися реальним змістом) призвело до посилення групової ідентичності й перетворило соціальні зв'язки в соціальний капітал, який можна було конвертувати в ресурси [154, с.363-385]. Така ситуація тягла за собою посилення розмежування між формальним і фактичним, закладаючи базу для соціальної організації (яка повною мірою проявилася в пострадянських суспільствах), у якій неформальні домовленості мають більше значення, ніж формальні.

Політика «перебудови» М. Горбачова була орієнтована на подолання вже масштабних дисбалансів у радянській економіці й суспільстві та технологічне відставання СРСР від ядра капіталістичної системи, однак реалізація цієї політики зводилася до того, щоб принципово не змінювати базові принципи функціонування радянського суспільства й економіки. На

нашу думку, досить сумнівно виглядає сама можливість принципових реформ у пізньому СРСР через особливість функціонування державних інститутів. Річ у тім, що тоталітарна мобілізаційна модель радянської економіки вичерпала потенціал у 1950-х рр., однак переходу до більш оптимальної політичної й економічної моделі (які були б адаптовані під нову форму організації суспільства) не відбулось, було послаблено репресивні функції держави й збільшено перерозподіл ресурсів на користь населення, а саму організаційну структуру було законсервовано. Така консервація обумовила поступове розповсюдження в радянському суспільстві неформальних практик, що призвело до перетворення частини партійної номенклатури на рентоорієнтованих гравців і сприяло появі тіньової економіки. Союз частини радянської партійної номенклатури й представників тіньової економіки обумовив траєкторію розвитку пізнього СРСР і пострадянського простору.

Таким чином, СРСР є прикладом наздоганяючої модернізації, особливістю якої є формування раціонально-бюрократичної логіки функціонування державних інститутів, не інтегруючись до капіталістичної системи. Державні інститути радянської модернізації формуються як інтенсивні засоби контролю й вилучення ресурсів, що обумовлює появу індустріального суспільства в 1950-1960-х рр. За таких умов потенціал для подальшого зростання вичерпується через структурні зміни в радянському суспільстві, а сама політична й економічна модель (з послабленими репресивними функціями держави) консервується, що поглиблює організаційний дисбаланс, який і зумовлює появу рентоорієнтованих гравців, тіньової економіки, розповсюдження неформальних практик. Розпад СРСР можна розглядати як демонтаж модерних інститутів частиною рентоорієнтованої номенклатури й представниками тіньової економіки для більш оптимального вилучення ренти.

3.2 Типологізація українського політичного режиму (внутрішньополітичний вимір суверенітету)

Траєкторія розвитку державних інститутів України визначається особливістю функціонування українського політичного режиму. На нашу думку, ми не можемо говорити про інституційну автономність державних інститутів в Україні через відсутність раціонально-бюрократичної логіки функціонування останніх. Саме через це традиційне розуміння суверенітету, яке включає в себе розмежування внутрішнього й зовнішнього суверенітету, що обумовлюється принципами функціонування відповідних державних інститутів, в Україні можна застосовувати лише при формальному визначенні повноважень конкретних державних інститутів. Розглядаючи фактичну ситуацію з суверенітетом, ми маємо приділяти основну увагу розгляду політичного режиму в Україні (як внутрішньополітичному виміру суверенітету), який детермінує особливість функціонування державних інститутів. Ми вважаємо, що ефективність державних інститутів (як внутрішньо-, так і зовнішньополітичних), що визначає суб'єктність (суверенність) держави, в Україні безпосередньо залежить не від автономної інституційної логіки, а від мотивації основних економічних/політичних акторів, яка, у свою чергу, формується логікою функціонування політичного режиму України. Саме тому ми вважаємо за необхідне розглянути логіку функціонування українського політичного режиму.

Український політичний режим оформлюється в 1991 році в результаті розпаду СРСР і складається з радянських інститутів та рентоорієнтованих акторів, які створюють клієнтарно-патронажні мережі, що пронизують усі існуючі інститути, вилучаючи з них ренту. Особливістю такого режиму є розмежування формальної логіки функціонування інститутів (сформованих у рамках радянської модернізації) і неформальної логіки функціонування клієнтарно-патронажних мереж (орієнтованих на вилучення ренти). Неформальні практики мають більше значення, ніж формальні, останні виступають для легітимізації перших. Домінування неформальних практик

призводить до ліквідації розмежування між економікою й політикою, що сприяло виникненню раціонально-бюрократичної логіки функціонування держав сучасного типу.

Вплив неформальних практик на функціонування пострадянських режимів представлено в працях С. Кордонського [71; 72], В. Волкова [32], М. Афанасьєва [15], С. Риженкова [123], Н. Плискевича [104].

Специфіка українського політичного режиму в контексті розповсюдження неформальних практик знайшла відображення в працях О. Фісуна [136; 137; 139; 140; 179], Т. Кузьо [79], Г. Хейла [155; 156; 180], В. Осіна [101], О. Крисенка [78], В. Бушанського [24], М. Шаповаленко [161], Ю. Мацієвського [93], Т. Авксентьєвої [1].

Розпад радянського союзу обумовлює появу нового типу політичних акторів – рентоорієнтованих гравців, які також називають неопатримоніальною бюрократією [139, с. 120], субдержавними вождями [55, с. 99]. Серед ключових властивостей цих акторів можна назвати такі:

- неопатримоніальний характер здійснення влади [139, с. 121]: ці політичні гравці фактично приватизують публічні інститути та пов'язані з ними доходи й привілеї. Це означає, що вони розглядають управлінську позицію не як тимчасово займану публічну посаду, за якою закріплений певний набір повноважень і відповідальності та функція виробництва суспільного блага, а як приватне володіння з широким застосуванням свавілля, у тому числі й використання владних функцій в особистих інтересах;

- схильність до проведення часткових реформ в інтересах збереження свого привілейованого положення, що забезпечується вигодами від таких реформ. Вони виступають як політичні вето-гравці, тобто можуть саботувати й перешкоджати більш широким і глибоким реформам і модернізації в цілому. Політичне завдання економічних реформ у пострадянських країнах полягає не в тому, як відстояти реформи в протистоянні з широкими масами, що несуть тимчасові втрати, а як продовжувати реформи в ситуації, коли

вузька група бенефіціарів намагається зберегти вигідні для себе інституційні та ринкові деформації;

– політичне підприємництво, коли вони орієнтовані на отримання власності й прибутків за допомогою використання інструментів державного регулювання. У цьому сенсі їхньою головною метою є «захоплення держави» і використання вигід інституціоналізованої влади-власності. У цій ролі вони є політично безпринципними й схильними диверсифікувати свої політичні ризики: зазвичай вони орієнтуються на включення до патронажно-клієнтарної мережі президента, але разом з цим можуть підтримувати й діяльність опозиційних проектів.

Клієнтарно-патронажний характер українських політичних практик полягає в наявності рентоорієнтованих політичних гравців, які конвертують власну присутність в державних інститутах у капітал.

Визначаючи український політичний режим як неопатримоніальний О. Фісун зазначає: «Неопатримоніальна демократія в цьому контексті є нормальною формою функціонування прем'єр-президентського режиму в клієнталістському соціальному контексті, де головним мотивом поведінки політичних акторів є «пошук ренти» (*rent-seeking*). Політичні актори формально конкурують у рамках електоральних механізмів (змагаються за посаду президента й більшості в парламенті), однак сенсом їхньої діяльності є «захоплення держави» (*state capture*)» [139, с. 120]

Специфікою українського політичного процесу є циклічність посилення/послаблення інституту президенства, що цілком притаманно неопатримоніальним політичним режимам. Циклічність політичного процесу чудово пояснюється через призму інституту патронажного президенства. Відповідно до визначення Г. Хейла, інститут патронажного президенства має такі характеристики:

- президентську владу голова держави отримує в результаті прямих виборів, у яких існує альтернатива;
- президент наділений значними формальними повноваженнями;

– президент наділений значними неформальними повноваженнями, які формують патронажно-клієнтарні відносини на перетині економіки й політики [155].

Президент приходить до влади, опираючись на міжелітний консенсус з впливовими політичними/економічними гравцями. Цей консенсус може бути досить міцним, допоки сторони намагатимуться зберегти існуючий статус. Як тільки одна зі сторін починає посилюватися, консенсус руйнується. Стратегія президента в рамках інституту патронажного президенства – закріпити власні позиції, намагаючись створити домінантну пропрезидентську партію в парламенті та сформувати власну клієнтарно-патронажну мережу (сім'я). Ми можемо говорити про те, що інститут патронажного президенства виступає певним аналогом гарантії прав власності й відносно справедливого перерозподілу ресурсів між олігархічними групами. Посилення президента призводить до послаблення низки клієнтарно-патронажних мереж, які починають шукати нового гаранта збереження їхнього статусу, підтримуючи опозиційні партії й антипрезидентські рухи.

Ключовим фактором в інституті патронатного президенства є його циклічний розвиток. Основним завданням президентів тут є збереження влади через переобрання або призначення наступника. Тому головним моментом, що підриває політичну рівновагу й запускає новий цикл патронатного президенства, є ситуація, коли діючий президент перетворюється на «кульгаву качку» (*lame duck*): термін його повноважень закінчується, популярність падає, а перемога призначеного наступника не є однозначною. До складання цієї політичної констеляції еліти не схильні виступати проти існуючого режиму через проблеми колективної дії. Для успіху такого оспорування необхідна колективна опозиція з боку критичної маси еліт, але кожна окрема елітна група не наважується відкрито виступити проти режиму через високий ризик того, що її не підтримають інші елітні групи, які швидше віддадуть перевагу збереженню вигоди від лояльності

чинному президенту. Однак у ситуації, коли президент стає «кульгавою качкою» зростає рівень невизначеності, вигоди від участі в патронажно-клієнтарній мережі чинного президента знижуються, і еліти намагаються групуватися навколо найбільш імовірного переможця на наступних президентських виборах.

У рамках циклічності політичного режиму [179;155], на нашу думку, має відбуватися перерозподіл вилучення ресурсів. У випадку сильного президента основні ресурси кооптує його клієнтарно-патронажна мережа, а у випадку слабого президента – різноманітні олігархічні групи, представлені в парламенті й органах виконавчої влади. Такий механізм є можливим завдяки досить заплутаній і складній системі неформальних зв'язків у рамках низки клієнтарно-патронажних мереж, коли, наприклад, правоохоронні органи в певному регіоні контролюються однією клієнтарно-патронажною мережею, а центральне керівництво цих структур контролюється іншою мережею (або декількома мережами), що практично паралізує ефективну діяльність державних інститутів, тобто ці клієнтарно-патронажні мережі нікуди не зникають при формальній зміні політичних сил на парламентських чи президентських виборах.

Розглядаючи рентоорієнтованих гравців як основних суб'єктів політичного процесу пропонуємо класифікувати їх як ексклюзивних рентоорієнтованих та інклюзивних рентоорієнтованих гравців.

Ексклюзивні рентоорієнтовані гравці є системними акторами, які мають досить потужну клієнтарно-патронажну мережу, що може кооптувати в собі різноманітні політичні проекти й державні інститути. Позиція цих гравців є досить впливовою й визначає баланс сил. Таких гравців часто називають олігархами й представниками фінансово-промислових груп. Ці гравці визначають баланс сил у рамках неопатримоніального режиму [139, с. 119-121], вони мають достатньо інструментів, ресурсів та організаційних структур для просування власних інтересів. Вони ж є головними беніфіціарами існуючого політичного режиму. Залежно від балансу сил може

збільшуватися або зменшуватися вплив ексклюзивних рентоорієнтованих гравців, але вони завжди займають впливові позиції. Варто зазначити, що інститут патронажного президенства формується в результаті домовленостей між президентом та ексклюзивними рентоорієнтованими гравцями. Можна говорити про те, що позиції кожного з цих гравців є досить впливовими для того, щоб їх можна було ігнорувати як президенту, так і конкуруючим гравцям, але недостатньо потужні для встановлення монополії кожним із них, така ситуація, на нашу думку, і обумовлює відносно плюралістичний (конкурентний) політичний процес, коли кожен з ексклюзивних рентоорієнтованих гравців (опираючись на власну клієнтарно-патронажну мережу) намагається збільшити/зберегти власний вплив, але не має можливості встановити монополії. На нашу думку, цим пояснюється специфіка українського політичного режиму – відносно конкурентного політичного процесу, який не веде до структурних змін у логіці функціонування державних, політичних та економічних інститутів.

Інклюзивні рентоорієнтовані гравці досить обмежені в можливості вилучення ресурсів, не мають потужної клієнтарно-патронажної мережі, що обумовлює їхню стратегію поведінки – інтеграція в потужні клієнтарно-патронажні мережі з метою оптимізації власного статусу. При зміні балансу сил інклюзивні рентоорієнтовані гравці інтегруються в ті клієнтарно-патронажні мережі, які отримали більш впливові позиції. Процес формування домінантної пропрезидентської партії часто супроводжується досить активною кооптацією саме інклюзивних рентоорієнтованих гравців. Посилення впливу Л. Кучмою, В. Ющенком, В. Януковичем та П. Порошенком відбувалося шляхом персональної інтеграції інклюзивних рентоорієнтованих гравців до пропрезидентської політичної сили або до контрольованих президентом державних/політичних структур. Часто такі актори очолюють відносно локальні клієнтарно-патронажні мережі в регіонах, переважно потрапляючи до Верховної Ради за одномандатними мажоритарними округами.

Домінування неформальних практик обумовлює особливу поведінку виборця й значної частини населення України, які є **рентоорієнтованими гравцями другого порядку**. Специфіка цих гравців полягає в тому, що вони використовують власні посади й виборче право для отримання додаткового прибутку, тобто конвертують власну лояльність в обмін на реальні ресурси. У цій перспективі підкуп виборців варто розглядати не як прояв громадянської незрілості, а як раціональну стратегію виборця, обумовлену клієнтарно-патронажним характером політичного режиму й суспільства загалом. Виникнення такого типу поведінки виборця, на нашу думку, можна пояснити кризою легітимності державних інститутів, коли виборець розглядає (цілком справедливо) діяльність політичних акторів як реалізацію егоїстичних інтересів, що не мають нічого спільного з реалізацією суспільно-важливих запитів, і намагається отримати хоча б мінімум матеріального зиску від участі в виборах, якщо від його голосу не залежать реальні зміни в державній політиці. Така мотивація виборців веде до того, що виборчий процес часто перетворюється на конкуренцію між учасниками виборчого процесу за максимально ефективний перерозподіл ресурсів на користь виборців із використанням адміністративного ресурсу та формування локальних клієнтарно-патронажних мереж, які на постійній основі матеріально стимулюють виборців підтримувати лояльність до конкретного політичного актора.

Досить цікаву ідею формалізації рентоорієнтованих акторів у пострадянській Росії пропонує С. Кордонський. На його думку, процес легалізації відбувається шляхом актуалізації загроз і прийняттям нормативно-правового акту, який передбачає з метою нейтралізації небезпечних явищ створення певної державної служби, що закріплює особливий статус за конкретною групою рентоорієнтованих акторів, які, на думку соціолога, стають окремим суспільним станом [72, с. 39-61]. Ми вважаємо, що така ситуація є наслідком централізованого характеру отримання ренти та її подальший перерозподіл через державний бюджет.

Подібної централізації клієнтарно-патронажних мереж не відбулось в Україні через відсутність єдиного потужного джерела для вилучення ренти. З іншого боку, як уже було зазначено вище, відсутність централізованого перерозподілу ренти створює відносно конкурентне політичне середовище й слугує своєрідним запобіжником для монополізації влади.

Через послаблення й неефективність державних інститутів у рамках неопатримоніального політичного режиму в українських реаліях кольорові революції (основним рушієм яких є дрібна й середня буржуазія) виступають як аналог військових переворотів у країнах третього світу. Існуючий режим не сприяє реалізації інтересів дрібної й середньої буржуазії. Натомість вони постійно стають донорами, попри власну волю, для підтримки цього самого режиму, який створює обмеження для їхнього зростання. Посилення клієнтарно-патронажної мережі президента створює умову для ситуативного союзу між олігархами й широкими суспільними прошарками для послаблення/заміни президента з метою зменшення інтенсивності вилучення ресурсів. Таким чином, причиною кольорових революцій в Україні є відсутність раціонально-бюрократичної логіки функціонування державних інститутів та відсутність централізованого джерела ренти, наявність якого могла б призвести до централізації клієнтарно-патронажних мереж навколо певного інституту, що забезпечував би оптимальний перерозподіл ренти та зменшило б тиск на приватний сектор.

Функціонування клієнтарно-патронажних мереж в українських умовах досить гармонійно поєднується з наявністю конкурентного політичного середовища, у рамках якого рентоорієнтовані актори створюють власні партійні проекти з метою збереження, або збільшення власного впливу, тобто вибори перетворюються на чинник легітимізації клієнтарно-патронажних мереж. Зміна політичних партій не призводить до очікуваного виборцями результату, що посилює політичну апатію виборців. Як зазначає М. Шаповаленко, «особливістю української політики є абсолютне відчуження населення країни від її правлячого класу. На користь цієї тези достатньо

красномовними є показники динаміки довіри до таких ключових інститутів політичної системи, як парламент, президент і політичні партії» [161, с. 142].

На початку 1990-х рр. значна частина пострадянського простору (у тому числі й Україна) являла собою досить парадоксальне явище. З одного боку, ці держави мали інфраструктуру, промисловість, науку, соціальний захист та охорону здоров'я, кваліфіковане й освічене населення на рівні з країнами першого світу, з іншого боку, ці країни інтегрувалися в капіталістичну систему як периферії й експортували переважно сировину та продукцію з низькою доданою вартістю, імпортуючи технологічні товари з високою доданою вартістю й товари елітного споживання. Саме перебування на периферії капіталістичної системи сформувало за аналогією з іншими країнами третього світу уявлення про наздоганяючу модель розвитку. Насправді ж країни пострадянського простору поза капіталістичною системою досягли вершини модернізації в той саме період, як і країни центру капіталістичної системи, а розпад СРСР призвів до потрапляння цих країн в периферію капіталістичної системи й активізував ті процеси, які почалися в рамках СРСР, – приватизацію матеріального й символічного спадку модернізації, що, у свою чергу, детермінувало появу рентоорієнтованих політичних гравців, які функціонують у рамках логіки клієнтарно-патронажних стосунків, розглядаючи державні активи й посади як приватну власність. У рамках цієї клієнтарно-патронажної системи формальні правила й процедури є другорядними по відношенню до інтересів і мотивів впливових політичних гравців. Подібність розвитку радянського й західного (у першу чергу американського) суспільств у 1960-1970 рр., попри протилежні економічні, політичні й ідеологічні моделі, пояснюється значною централізацією влади під час Другої світової війни для оптимізації державного управління, координації різноманітних галузей економіки, упровадження нових технологій, нерентабельних з точки зору економіки, але життєво необхідних в умовах війни. Подібність систем обумовлена принципом ізоморфізму під час Холодної війни, яка супроводжувалася

конкуренцією озброєння, досягненнями в галузі фундаментальних наук, протистоянням в ідеологічній сфері та формуванням модерних державних інститутів [56, с. 9-11].

Ураховуючи сказане вище, необхідно підкреслити, на нашу думку, досить принциповий момент. В історичній ретроспективі досвід формування політичних інститутів України й країн центру капіталістичної системи має відмінності, які, головним чином, пояснюються входженням України до складу держав капіталістичної периферії (Польща, Російська імперія, а в випадку з СРСР – входженням до зони, альтернативної капіталізму), однак ці принципові розбіжності були усунуті радянською модернізацією, яка створила модерні раціонально-бюрократичні державні інститути. Разом з тим, ми не погоджуємося з твердженням, що Україна, починаючи з 1991 р., проходить процес формування державних інститутів, які країни сталої демократії пройшли декілька століть тому. Україна, починаючи з часів проголошення незалежності, перебуває в стані демонтажу спадку радянської модернізації. Оскільки процес приватизації державних інститутів призводить до їхнього послаблення, вони перестають існувати в рамках раціонально-бюрократичної логіки, а перетворюються на інструмент збагачення обмеженої групи осіб, що в перспективі зменшує суб'єктність держави й самих цих гравців. Країни центру капіталістичної системи знаходяться в стані демонтажу модерних політичних інститутів, який розпочався з 1970-х рр. минулого століття. Основними акторами цього процесу виступають корпорації. У цій траєкторії Україна випереджає країни сталої демократії на шляху демонтажу політичних і державних інститутів. Ситуація, подібна до пострадянської, спостерігається в Південно-Африканській Республіці (ПАР), хоча ця країна має низку власних специфічних явищ, що не дає нам можливості проводити прямі паралелі, однак загальна динаміка є доволі подібною – досягнення вершини модернізації в 1960-70 рр., що ставило ПАР за рівнем розвитку в один ряд із країнами Заходу, змінилося кризою

модерних державних і політичних інститутів на початку 1990-х рр. на тлі значного скорочення якості життя населення та занепаду інфраструктури.

Отже, український політичний режим не може бути визначений у термінах мейнстрімної політичної науки, яка уніфікує досвід формування державних і політичних інститутів країн Заходу на початку Нового часу. Ліберальна дихотомія демократія/авторитаризм не підходить до аналізу українських (і значною мірою пострадянських) політичних практик, через наявність рентоорієнтованих гравців, що формують власні клієнтарно-патронажні мережі, які проникають у державні інститути й приватизують їх, формуючи такий політичний режим, у якому неформальні домовленості мають більше значення, ніж формальна логіка функціонування інститутів. На нашу думку, український політичний режим необхідно розглядати як неопатримоніальний у контексті розмежування формальної логіки функціонування державних інститутів і неформальної логіки функціонування клієнтарно-патронажних практик. Саме останні є визначальними під час класифікації політичного режиму. Поява клієнтарно-патронажних мереж є наслідком інтеграції модерних державних інститутів радянської модернізації до капіталістичної периферії, що обумовило процес ліквідації розмежування між економікою й політикою та спричинило процес нейтралізації модерних державних інститутів через їхню приватизацію рентоорієнтованими політичними/економічними акторами.

3.3. Сучасний стан і перспективи українського політичного режиму та національного суверенітету

У сучасному вигляді український політичний режим оформлюється після президентських виборів 1999 р. у результаті завершення процесу формування впливових рентоорієнтованих політичних/економічних гравців, яких часто називають олігархами. Ця група була зацікавлена в наявності сильного президента, при якому вони ставали головними беніфіціарами існуючого політичного режиму, отримуючи контроль над прибутковими

активами, контролюючи через власні клієнтарно-патронажні мережі державні інститути [52, с. 127-131]. Найбільш прибуткові експортноорієнтовані виробництва були приватизовані олігархами, тобто, починаючи з 1999 р., в Україні утворюється інститут патронажного президенства. Інституційна особливість сучасного політичного режиму полягає в тому, що його основою є радянські державні інститути, адаптовані до умов капіталістичної системи й відкриті для «приватизації» рентоорієнтованими клієнтарно-патронажними групами. Державні інститути поступово втрачали ефективність через збільшення впливу та втручання цих груп, що призводило до зменшення суб'єктності України як незалежної держави.

Процес приватизації підприємств, отримання ренти й установлення контролю над державними інститутами різноманітними клієнтарно-патронажними групами відбувалося та контролювався президентом, що перетворювало його на арбітра по відношенню до діяльності низки клієнтарно-патронажних мереж. Фігура сильного президента в неопатримоніальному політичному режимі приводила до збереження балансу сил усередині політичної системи, однак залишала відносно велику залежність рентоорієнтованих гравців від позицій президента [156, с. 101-106]. Традиційна для неопатримоніальних режимів тенденція формування пропрезидентської домінантної політичної сили в парламенті в Україні не була достатньою мірою реалізована через досить сильні позиції клієнтарно-патронажних мереж. Спроба Л. Кучми сформувати власну домінантну партію у вигляді блоку «За єдину Україну!» та СДПУ(о) не призвела до успіху, що підштовхувало голову держави кооптувати у владну вертикаль альтернативних політичних учасників для посилення власних позицій у протистоянні з клієнтарно-патронажними мережами. Домінантна пропрезидентська політична сила в парламенті виконує функцію опори для інституту президента в його протистоянні (наявному чи потенційному) з впливовими економічними/політичними елітами.

На початку 2000-х рр. рентоорієнтовані гравці суттєво збільшили власний вплив, а значні формальні й неформальні повноваження голови держави обмежували діяльність цих груп, орієнтованих на приватизацію залишків радянської модернізації у вигляді активів і державних інститутів. Конфлікт між Л. Кучмою і впливовими рентоорієнтованими гравцями, масові акції, спрямовані проти голови держави, і зовнішньополітична ізоляція України стратегічно послаблюють позиції президента й посилюють неформальний вплив клієнтарно-патронажних мереж.

У 2004 р. відбувається конфлікт між конкуруючими клієнтарно-патронажними мережами, який призводить до демонтажу інституту патронажного президенства. Суть конфлікту полягала в тому, що конкуруючі рентоорієнтовані групи робили ставки на різних кандидатів у президенти, що призвело до загострення конкуренції й протистояння. Вихід із патової ситуації було знайдено шляхом ухвалення змін до Конституції України (Закон IV-2222), які зменшували повноваження голови держави, паралельно збільшуючи повноваження ВР і КМУ. Варто підкреслити, що зміни в Конституції були формалізацією сформованого міжелітного консенсусу. Конституційна реформа створювала умови для формування клієнтарно-патронажних мереж навколо двох політичних центрів – прем'єр-міністра й президента. О. Фісун слушно зауважує: «Можливість «співіснування» двох патронажних вертикалей гарантувалась розділеним контролем різноманітних елементів «силової машинерії» (правоохоронної системи, спецслужб, судової системи й прокуратури), що обопільно блокувало будь-які можливості «силового» наїзду одне на одного» [139, с. 121].

Саме конституційна реформа 2004 р. визначила траєкторію формалізації досягнутих міжелітних домовленостей шляхом унесення змін до Конституції України, які мали б посилювати чи послаблювати інститут президента залежно від стратегічних інтересів і балансу сил усередині впливових політичних/економічних гравців, що й було реалізовано декілька разів протягом наступних десяти років (а саме в 2010 р. і 2014 р.).

Варто зазначити, що циклічність посилення/послаблення інституту президента в рамках неопатримоніального українського політичного режиму обумовлена існуванням клієнтарно-патронажних мереж, де збільшення чи зменшення повноважень голови держави лише формалізує досягнутий консенсус між цими мережами, тобто конституційні повноваження органів державної влади формалізують, юридично оформлюють неформальний баланс сил між рентоорієнтованими групами [155]. У такій ситуації помилкою є намагання змінити політичні практики й підвищити ефективність функціонування інститутів шляхом зменшення або збільшення повноважень того чи іншого органу державної влади, виходячи з формальної юридичної логіки функціонування.

Формування міжелітного консенсусу призвело до об'єднання клієнтарно-патронажних груп навколо Президента України й Прем'єр-міністра України, що обумовило процес протистояння між В. Ющенком і Ю. Тимошенко. Розгляд українського політичного режиму як неопатримоніального дає нам можливість говорити, що конфлікт був обумовлений перетворенням інституту голови уряду й президента в центральні фігури, навколо яких об'єднувалися клієнтарно-патронажні групи, які мали різні, часто антагоністичні інтереси. Розмежування повноважень між центральними органами державної влади (передбачене Конституцією) давало інституційні рамки, у яких могло відбуватися це протистояння. Сильний прем'єр-міністр інституційно протистояв голові державі, що обумовлювало ситуації, у яких жодна зі сторін не могла отримати всієї повноти влади. Така ситуація була вигідна, у першу чергу, клієнтарно-патронажним групам, які, об'єднуючись навколо фігури прем'єра чи президента, могли закріплювати власний вплив на державні інститути в умовах інституційного протистояння між головою держави й головою КМУ. У результаті український політичний режим був розбалансований, що призводило до політичних криз і неможливості державним інститутам реагувати на виклики й наявні проблеми. порівняно з періодом президенства

Л. Кучми. У 2004-2010 рр. українські державні інститути суттєво ослабли й стали малоефективними, а процес впливу клієнтарно-патронажних груп на їхнє функціонування значно збільшився.

Світова економічна криза 2008 р. болісно вдарила по активах клієнтарно-патронажних груп, значна частина з яких була орієнтована на експорт, що посилювало залежність цих груп від доступу до державних інститутів і бюджету, які могли компенсувати втрачені від скорочення експорту прибутки. Така ситуація сформувала новий міжелітний консенсус, який був орієнтований на появу сильного президента у вигляді гаранта доступу до державних інститутів як джерела отримання прибутку.

Новий міжелітний консенсус закріпився перемогою В. Януковича на президентських виборах 2010 р., що сприяло процесу реставрації інституту патронажного президенства з формуванням домінантної партії (Партія регіонів) і централізацією влади [93, с. 133-136]. Варто зазначити, що в процесі формування пропрезидентської домінантної партії В. Янукович просунувся значно далі, ніж його попередники, що робить ПР одним із найвпливовіших політичних проектів у сучасній політичній історії України.

Необхідно підкреслити, що посилення інституту президента в 1999 р. і в 2010 р. мало різну логіку й стратегічне бачення ситуації. У 1999 р. уже сильний інститут президенства посилив статус клієнтарно-патронажних мереж, які формувалися протягом 1990-х рр. З іншого боку, клієнтарно-патронажні мережі виступали одним із чинників перемоги Л. Кучми на президентських виборах у 1999 р. У 2010 р. ситуація була принципово іншою, впливові клієнтарно-патронажні мережі досягли консенсусу щодо необхідності формування сильної президентської влади, яка гарантувала б доступ до державних інститутів в умовах економічної кризи і втрати ринків, коли найбільш високий прибуток отримується через доступ до державного сектора, тобто сильний президент мав би забезпечувати доступ до державного сектора впливовим економічним/політичним гравцям у ситуації

загострення конкуренції всередині країни, обумовленої економічною кризою[117].

Після перемоги на президентських виборах В. Янукович почав формувати власну клієнтарно-патронажну групу, яку журналісти називали «сім'я», вступивши в конфлікт з впливовими реноорієнтованими гравцями. Суть конфлікту полягала в тому, що нових ресурсів для приватизації в Україні фактично не залишалося, а найбільший прибуток можна було отримати через встановлення контролю над державними інститутами й бюджетом країни. Активне зростання впливу й активів найближчого оточення В. Януковича було грою з нульовою сумою, тобто перемога однієї зі сторін призводить до поразки іншої сторони. Посилення впливу «сім'ї» призводило до послаблення позицій інших клієнтарно-патронажних мереж, наслідком чого стало пряме протистояння між оточенням В. Януковича і впливовими олігархами в 2012 році. Якщо розглядати стратегію президенства В. Януковича в інституційному плані, то він збільшував власну суб'єктність, спираючись не на державні інститути, розбалансовані й значною мірою контрольовані клієнтарно-патронажними мережами, а посилюючи власне оточення, що мало б сприяти покращенню неформальних позицій голови держави, однак в умовах обмеження ресурсів посилення найближчого оточення голови держави відбувалося за рахунок населення і впливових реноорієнтованих гравців, які почали виконувати функцію ресурсної бази режиму В. Януковича.

Головною помилкою В. Януковича був вибір на користь посилення власного оточення в рамках неопатримоніального українського політичного режиму, а не процес формування раціонально-бюрократичних інститутів через широкі й повномасштабні реформи з опорою на значну частину населення країни та шляхом інкорпорації в політичну систему найбільш активних суспільних груп (зокрема середнього класу).

В. Янукович і його найближче оточення стали загрозою для впливових реноорієнтованих гравців, які відчували серйозну небезпеку від

неформального посилення впливу президента в рамках неопатримоніального політичного режиму.

Другою проблемою для В. Януковича була втрата легітимності державних інститутів в очах широких суспільних прошарків. Неопатримоніальний український режим ніколи не спирався на суспільний консенсус. Беніфіціарами цього режиму було обмежене коло осіб. Усі витрати перекладалися на населення. Впливові соціальні групи (наприклад, дрібна й середня буржуазія), які сформувалися протягом незалежності України, не мали представництва в органах державної влади й відчували на собі негативні наслідки від функціонування клієнтурно-патронажних мереж. У період президенства В. Януковича тиск на буржуазію й середні прошарки суспільства значно збільшився, а пострадянські державні інститути стали менш ефективними. Режим В. Януковича відображав динаміку розвитку, притаманну пострадянським неопатримоніальним режимам, говорячи про які В. Осін зазначає: «Інституційна аморфність і політична неструктурованість у цій системі компенсується прямими міжособистими відносинами солідарності, домінування й підкорення. У результаті підтримка соціальних мереж та ієрархій виявляється дуже великою мірою залежною від персоніфікованого символічного капіталу (а не, скажімо, абстрактного авторитету посади чи імперативу норми закону)» [101, с. 313].

У 2013 р. невдоволення широких прошарків суспільства й олігархів призводить до активізації протестних настроїв, які призводять до усунення В. Януковича від влади.

Основними причинами падіння режиму В. Януковича можна вважати:

- утрату легітимності державних інститутів в очах широких прошарків населення;
- розбалансованість політичної системи як наслідок надмірної централізації влади;
- неефективність державних інститутів, які не могли адекватно реагувати на наявні виклики;

- системна криза пострадянських політичних інститутів через відсутність реформ і їхню «приватизацію» клієнтарно-патронажними групами;

- відсутність ресурсів у вигляді зовнішніх кредитів для підтримання існуючого режиму.

Суттєвим чинником, що призвів до втрати В. Януковичем влади, можна вважати значне поширення неформальних практик і домовленостей при ігноруванні необхідності розвивати формально-бюрократичні інститути, які стали б опорою режиму. О. Крисенко зазначає: «Неформальні інститути найефективніше діють як доповнення, а не як замітники формальних інститутів» [78, с.61]

Ключову роль в активізації протестних настроїв була неочікувана відмова В. Януковича підписувати асоціації про зону вільної торгівлі з країнами ЄС. Необхідно звернути увагу, що ідея підписання асоціації опиралася на широкий олігархічний консенсус, який мав на меті вирішити внутрішні системні проблеми цих груп за рахунок зовнішнього глобального актора. Отримування ренти з державних інститутів і приватизованих підприємств ставало для політичної/економічної еліти все складніше, оскільки неефективність державного управління не сприяла збільшенню економічного добробуту населення, що призводило до зменшення явних ресурсів у країні, загострюючи конкуренцію між елітами за ці ресурси. Глобальна криза капіталістичної системи обумовила процес зменшення зовнішніх ринків для галузей економіки, що були орієнтовані на експорт і належали впливовим рентоорієнтованим гравцям. Так само скоротилися зовнішні фінансові надходження. Підписання асоціації про зону вільної торгівлі з країнами ЄС мало вирішити існуючі для політичних/економічних еліт проблеми через відкриття ринку, більш сприятливу ситуацію для надходження кредитів і можливість зайняти нову нішу на ринках ЄС.

У лютому 2014 р. відбулось послаблення інституту патронажного президенства, який було формалізовано поверненням Конституції України в

редакції 2006 р. Послаблення інституту патронажного президенства 2014 р., що опиралося на новий міжелітний консенсус, констатує завершення пострадянської моделі розвитку України. Протягом найближчих років, на нашу думку, криза політичних інститутів і держав буде яскраво помітною на всьому пострадянському просторі.

Попри послаблення інституту патронажного президенства в Україні клієнтарно-патронажні практики продовжують функціонувати й далі, що при пострадянських інститутах, які вичерпали власний потенціал, призводить до неможливості Україною ефективно реагувати на існуючі загрози. Не відбувається необхідних реформ в економіці, політиці, соціальній сфері, що є наслідком відсутності бажання в рентоорієнтованих гравців змінювати правила гри, які можуть призвести до ослаблення/зникнення цих гравців.

В умовах слабкості неопатримоніального політичного режиму України буржуазія має всі шанси принципово змінити ситуацію на власну користь. Якщо їй вдасться сформувати ефективну організаційну структуру, вона зможе збільшити власний вплив шляхом витіснення клієнтарно-патронажних груп, які спираються на неефективні політичні й державні інститути, що в перспективі робить їх більш уразливими й менш конкурентоздатними в протистоянні з краще організованими структурами.

У цілому ж тривала невідповідність соціальних практик політичним інститутам призвела до високого рівня напруженості й протестних настроїв у суспільстві, що сприятиме радикалізації населення через невідповідність політичних дій суспільним запитам.

Україна як пострадянська країна з пострадянськими економікою, соціальними практиками й елітою вичерпала ресурс розвитку й прийшла до свого логічного завершення шляхом руйнації раціонально-бюрократичних інститутів клієнтарно-патронажними групами, що й обумовило відсутність ресурсів та організаційної структури, які сприяли б збереженню суверенітету й територіальної цілісності України. На нашу думку, існуючі корупційні практики будуть певний час функціонувати, пролонгуючи агонію існуючого

неопатримоніального режиму України, що стає серйозною небезпекою для громадян і ставить питання про можливість подальшого існування України.

Масштабні внутрішньополітичні й зовнішньополітичні загрози, які стоять перед українським суспільством і будуть тільки посилюватися, сформують попит на відповідну реакцію з боку політичних еліт, однак їхня структурна організація не дає можливості відповідати на існуючі загрози, що поступово ослаблюватиме стратегічні позиції цих еліт. Ослаблення неопатримоніальних еліт відкриватиме нові можливості для альтернативних проєктів, що, маючи більш ефективну організаційну структуру, залучатиме ресурси й посилюватиме підтримку, яка в перспективі може призвести до заміни існуючої політичної/економічної еліти на нову, відтворюватиме й розширюватиме якісно інші практики, що сприятиме її перемозі. Український політичний режим перебуває в системній кризі, обумовленій вичерпаністю моделі пострадянського розвитку, що призводить до неефективності функціонування державних інститутів, нездатних реагувати на серйозні внутрішні й глобальні ризики та загрози. Така ситуація є досить небезпечною для українського суспільства й держави, оскільки глобальні трансформації капіталістичної системи й міжнародних відносин посилюватимуть нестабільність у світі, яка безпосередньо впливатиме на Україну. У такій ситуації необхідно розглянути перспективи національного суверенітету України.

Внутрішньополітичними ризиками національного суверенітету України є політична нестабільність як наслідок погіршення соціально-економічного становища населення країни, відсутність реформ через корупційні практики [1, с. 31]. З вичерпаності потенціалу для подальшого функціонування українських політичних і державних інститутів витікає неможливість державної влади виконувати власні функції як у політичній, так і в економічній сферах, що може обумовлювати зростання протестних настроїв у суспільстві, а також політичному протистоянні між різними політичними силами. Отже, суспільні очікування не будуть збігатися з державною

політикою через неефективність державних інститутів, що радикалізуватиме настрої населення, яке може переноситися в політичну сферу й призводити до політичних криз. Окрім цього, погіршення економічної ситуації в країні при відсутності реальних реформ і наявності корупційних практик призведе до пониження рівня життя населення, що може обумовити чисельні антипрезидентські і/або антиурядові акції протесту, тобто погіршення рівня життя населення країни за відсутності реальних реформ буде основним каталізатором суспільного невдоволення, яке може набувати різноманітних форми й поширюватися серед низки суспільних прошарків.

Внутрішньополітичними викликами національному суверенітету України є наявність окупованої частини Донбасу як чинника дестабілізації ситуації в Україні. Незалежно від того, яким буде формальний статус цих територій, він використовуватиметься Росією як інструмент у дестабілізації України. Говорячи про перспективи українсько-російського протистояння, В. Бушанський слушно зауважує: «Оцінюючи наявні тенденції, є рація стверджувати, що, перебуваючи в полоні історичних міфів і політичних метафор, російські політики й ідеологи ведуть Росію до ізоляціонізму, а отже, й неминучим є подальше протистояння між Україною та Росією; є тенденція до оформлення цього протистояння як цивілізаційного протистояння між Росією та Євроатлантичним світом» [24, с. 102].

Другою важливою проблемою є існування терористичних організацій на Донбасі й слабкий контроль державного кордону між Україною й Росією, що є небезпечним чинником в контексті внутрішньої безпеки, оскільки існує висока ймовірність терористичних актів на території України.

Важливим аспектом аналізу небезпеки національному суверенітету України є масштабні геополітичні трансформації, що обумовлюють турбулентність системи міжнародних відносин.

Завершення американського циклу накопичення капіталу, розширення капіталістичної системи на весь світ і обмеження ресурсів обумовлюють фазу масштабного протистояння між основними геополітичними гравцями за

доступ до ресурсів, запровадження власного циклу накопичення капіталу й переформатування системи міжнародних відносин, яка має закріпити баланс сил після визначення переможця. Подібні структурні трансформації світ переживав на початку XX ст. у результаті завершення британського циклу накопичення капіталу. Тоді вихід із кризи й формування нового циклу накопичення капіталу й системи міжнародних відносин став можливим в результаті двох світових війн [14].

Уже сьогодні помітний процес дестабілізації на периферії капіталістичної системи (Африка, Близький Схід, на черзі пострадянський простір). Окупація Криму й війна на Донбасі обумовлені периферійним положенням України в сучасній капіталістичній системі, саме периферійні держави найбільш болісно відчують трансформації й конфлікти в системі міжнародних відносин.

Наслідки глобальної трансформації будуть дуже серйозними для низки держав і світу загалом. Уже очевидно, що велика кількість держав не витримує таких серйозних загроз і зникне як суб'єкт, або перебуватиме в стані постійних війн, політичних і соціально-економічних криз.

Україна стоїть перед серйозними зовнішньополітичними загрозами, від адекватної відповіді на які буде залежати не лише місце країни в глобальному світі, але й сама можливість існування України як самостійної держави.

Основними зовнішньополітичними ризиками для національного суверенітету України є остаточна втрата суб'єктності й зникнення країни з політичної мапи світу або потрапляння під зовнішнє управління одного з впливових геополітичних гравців. Україна вже втратила контроль над власними територіями (Крим і частина Донбасу) у результаті кризи державних інститутів, що призводить до відсутності ефективної організаційної структури, яка могла б мобілізувати ресурси й своєчасно реагувати на ризики, виклики й загрози. Разом з тим, впливові міжнародні організації, зокрема ЄС, НАТО й ООН не демонструють рішучих кроків

відносно забезпечення дотримання норм міжнародного права, які порушує Росія. Узагалі ситуація з окупацією Криму демонструє кризу міжнародного права й міжнародних організацій, створених за результатами Другої світової війни й орієнтованих на збереження існуючого балансу сил. Можна констатувати, що ООН не має дієвого інструменту впливу для забезпечення порядку в рамках системи міжнародних відносин. НАТО є анахронізмом Холодної війни, який існує переважно заради позбавлення європейських партнерів США необхідності утримувати повноцінні збройні сили, спрямовуючи основні фінансові ресурси на підтримку соціальних програм. Країни ЄС є неоднорідними як з економічної точки зору, так за зовнішньополітичними орієнтирами. Українська криза показала, що єдиної зовнішньої політики в країнах-учасниках ЄС не існує. Окрім цього, певна група країн ЄС не бажає конфронтації з Росією через побоювання втратити російські ринки. Така ситуація з впливовими політичними інститутами сучасного світу свідчить про їхню неготовність реагувати на існуючі виклики. Швидше за все, ці інститути згодом будуть суттєво реорганізовані. Така геополітична ситуація не є сприятливою для збереження територіальної цілісності України, що робить ризик втрати країною суб'єктності цілком ймовірним.

Зовнішньополітичними викликами національному суверенітету України є критична економічна й політична залежність України від впливових зовнішньополітичних гравців і міжнародних інститутів, що призводить до зменшення суб'єктності України й стратегічно робить позиції країни вкрай уразливими [118]. Неопатримоніальний політичний режим обумовив відсутність ефективної організаційної структури, яка могла б концентрувати наявні ресурси й адекватно реагувати на існуючі виклики. Допоки існували всередині країни ресурси для подальшого перерозподілу між клієнтарно-патронажними мережами, а глобальний світовий порядок, за винятком декількох регіонів периферії, залишався відносно стабільним, український політичний режим міг існувати й відтворювати існуючі

практики. Однак глобальна трансформація світової капіталістичної системи й міжнародного порядку обумовила зовнішні й внутрішні виклики та загрози, на які Україна не змогла відповісти.

Зовнішньополітичними загрозами національному суверенітету України є посилення військового, політичного й економічного втручання з боку інших держав, що стає можливим через кризу державних інститутів, яка не дає можливості ефективно реагувати на загрози.

Існуючу масштабну кризу української державності можна розглядати як можливість сформувати сучасні економічні, політичні й державні інститути, які, опираючись на ефективну організаційну структуру, будуть посилювати позиції держави й українського суспільства, гарантуючи безпеку громадянам, справедливе судочинство, можливість самореалізації, чесний перерозподіл ресурсів.

Говорячи про зовнішньополітичну сферу, необхідно підкреслити, що активні глобальні трансформації роблять неактуальними курс на членство України в ЄС і НАТО, оскільки ці організації переживають внутрішні проблеми через наявність в їхньому складі низки країн із різними економічними й зовнішньополітичними інтересами. Конфлікт проходить між пріоритетом економічної доцільності по відношенню до Росії (характерний для країн Західної Європи, у першу чергу, для Німеччини й Франції, залежних від експорту до Росії власної продукції та імпорту газу) та пріоритет безпеки (характерний для Польщі, Румунії та країн Балтії, для яких російське втручання в Україну представляє суттєву небезпеку).

Динаміка українського політичного процесу яскраво ілюструє логіку розвитку всього пострадянського простору через наявність великої кількості економічних/політичних акторів, що унеможлиблює процес формування монополії однією з рентоорієнтованих груп. Вичерпаність ресурсної та інституційної бази радянської модернізації за відсутності проекту розвитку детермінує соціально-політичну й економічну турбулентність усього пострадянського простору, який може повторити шлях дезорганізації та

архаїзації значної частини країн Африки й Арабського Сходу. У більш широкій перспективі можна говорити про глобальну кризу модерних державних інститутів.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

Траєкторія розвитку пострадянського простору обумовлена спадком радянської модернізації, яка являє собою приклад наздоганяючої модернізації, особливістю якої є формування раціонально-бюрократичної логіки функціонування державних інститутів не інтегруючись до капіталістичної системи. Державні інститути радянської модернізації формуються як інтенсивні засоби контролю й вилучення ресурсів, що обумовлює появу індустріального суспільства у 1950-1960-х рр. Потенціал для подальшого зростання вичерпується через структурні зміни в радянському суспільстві, а сама політична й економічна модель (з послабленими репресивними функціями держави) консервується, що поглиблює організаційний дисбаланс, який і обумовлює появу рентоорієнтованих гравців, тіньової економіки, розповсюдження неформальних практик.

Українські державні й політичні інститути демонструють не модерну логіку функціонування (через злиття економіки й політики), яка обумовлена процесом проникнення в ці інститути клієнтарно-патронажних мереж при інтеграції України до капіталістичної системи в результаті розпаду СРСР. Така ситуація робить неможливим аналіз українського політичного режиму в категоріях, які вироблені для аналізу політичних інститутів країн ліберальної демократії. Український політичний режим може бути визначений як неопатримоніальний, у якому формально раціонально-бюрократичні інститути «приватизуються» рентоорієнтованими економічними/політичними акторами інтегрованими в клієнтарно-патронажні мережі, які розглядають ці інститути як джерела отримання ренти.

Центральною категорією для аналізу українського політичного режиму є циклічність посилення/послаблення інституту президента, що обумовлено формуванням міжелітного консенсусу спрямованого на формування чи демонтаж інституту патронажного президента.

В лютому 2014 р. інститут патронажного президенства було демонтовано, однак клієнтарно-патронажні практики продовжують функціонувати. Обмеженість ресурсів, неефективність державних інститутів, погіршення соціально-економічного становища, системна корупція, зростання протестних настроїв в суспільстві свідчать про структурну кризу державних інститутів і вичерпаність пострадянської моделі розвитку. Подібні кризові явища найближчим часом будуть спостерігатися на всьому пострадянському просторі.

Криза державних інститутів збіглась в часі зі зростанням турбулентності в системі міжнародних відносин і капіталістичній системі, що обумовлює процес загострення конкуренції між основними геополітичними гравцями й являє собою серйозні ризики й загрози для національних суверенітетів.

Відсутність ефективних державних інститутів унеможливорює адекватну відповідь українському неопатримоніальному режиму на наявні внутрішні й зовнішні небезпечні явища для національного суверенітету, що призводить до зростання невдоволення населення в середині країни та активізації зовнішніх небезпечних чинників.

Анексія Криму Росією, війна на Донбасі й структурні проблеми в середині країни свідчать про кризу української державності, яка обумовлена функціонуванням клієнтарно-патронажних практик в рамках неопатримоніального українського політичного режиму, яка являє собою загрозу для подальшого існування України як суб'єкта міжнародних відносин.

Реформування неопатримоніального українського політичного режиму не представляється можливим, єдиною альтернативою є формування принципово нових державних і політичних інститутів, які функціонуватимуть в рамках раціонально-бюрократичної логіки.

Окрім цього, неможливість завчасно реагувати клієнтарно-патронажними мережами на виклики й загрози, які з'являтимуться

обумовить послаблення стратегічних позицій цих мереж, а зменшення ресурсної бази посилюватиме конкуренцію між ними.

Результати розділу опубліковані в працях [40, 41].

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження дає можливість зробити такі висновки:

1. Критика теорії модернізації, структурного функціоналізму та девелопменталістських теорій у західній політології в середині XX ст. визначає політологічну макроісторичну перспективу досліджень суверенітету й держави, пов'язану з актуалізацією творчого спадку М. Вебера і його визначенням держави сучасного типу як територіально-обмеженої політичної організації, що має монополію на застосування насилля й характеризується легальністю, легітимністю та наявністю раціональної бюрократії. Подальший розвиток ідей М. Вебера в рамках макроісторичних політологічних досліджень суверенітету оформлюється у вигляді неовеберіанських теорій держави.

2. Розвиток теорії суверенітету пов'язаний із масштабними соціально-політичними, економічними та юридичними трансформаціями Пізнього Середньовіччя, які призводять до кризи універсалістських проєктів і послаблюють феодалізм, що обумовлює процес посилення королівської влади й актуалізує проблему політико-юридичного обґрунтування королівських претензій на владу, які реалізуються шляхом формування теорії суверенітету.

3. Держави сучасного типу виникають у Західній Європі на початку Нового часу внаслідок структурної кризи феодалізму й появи капіталізму шляхом установлення монополії на насилля та через ефективне вилучення ресурсів. Розмежування економіки й політики надало можливість державам сучасного типу адаптуватися до зовнішніх змін, сформувавши раціонально-бюрократичні інститути, які збільшили масштаби вилучення ресурсів, необхідність у яких була обумовлена змінами у військовій справі, що надало можливість державам сучасного типу витіснити альтернативні політичні проєкти у вигляді імперій та міст-держав і розповсюдити власну модель держави в масштабі всього світу. Установлення монополії на владу

обумовило концептуалізацію проекту суверенітету, яка з початку свого існування була пов'язана з абсолютистськими політичними режимами, однак з часом через структурні зміни суспільств Заходу трансформувалася в національний суверенітет, що стало можливим унаслідок функціонування раціонально-бюрократичних інститутів, які детермінували процес деперсоналізації державної влади.

4. Раціонально-бюрократичні інститути розширювали сферу державної влади шляхом інкорпорації й ліквідації існуючих ідентичностей та соціальних практик, створюючи інституційні рамки для функціонування нових соціальних і культурних ідентичностей, які конструювалися державною владою, що було обумовлено необхідністю більш ефективного вилучення ресурсів і логікою функціонування індустріального суспільства (як результат капіталістичної експансії). Виникнення поліцейської держави й дисциплінарних практик епохи Модерну пов'язане зі збільшенням впливу державних інститутів. Наслідком інтенсифікації процесу вилучення ресурсів є поява демократичних інститутів, які інтегрували суспільні групи в державні інститути, сприяючи більш продуктивному вилученню ресурсів. З іншого боку, демократичні інститути виконували стабілізуючу функцію, нейтралізуючи наявне або потенційне соціальне невдоволення, інтегруючи частину населення в державні інститути, що стало можливим через функціонування деперсоналізованих державних раціонально-бюрократичних інститутів.

5. Найбільш ефективними державні й демократичні інститути в країнах ліберальної демократії стають після Другої світової війни в результаті збільшення повноважень виконавчої влади під час двох світових війн та через реалізацію політики кейнсіанства, що передбачає активну роль держави в регулюванні економіки шляхом стимулювання попиту населенням. Ліберально-демократичні інститути виконували функцію посередника між населенням і великим капіталом (через державні соціальні програми) для

нейтралізації потенційного соціального конфлікту всередині індустріального суспільства.

Сигнальна криза американського циклу накопичення капіталу (початок 70-х рр. минулого століття), яка призвела на зростання фінансового ринку й деіндустріалізації країн Заходу, обумовила процес згортання кейнсіанства, сприяючи поступовому злиттю економіки й політики через зростання впливу корпорацій на державну політику та приватизацію капіталом низки суспільно-важливих секторів, які в момент створення не були орієнтовані на отримання прибутку. Структурно ж ситуація поступового злиття економіки та політики пов'язана з ліберальною інтерпретацією природи політичного, що намагається винести протистояння з політичної сфери для оптимізації процесу ухвалення рішення.

6. Термінальна криза американського циклу накопичення капіталу детермінує процес турбулентності світового порядку й обумовлює загострення боротьби за формування нового циклу накопичення капіталу. Трансформація світового порядку триватиме декілька десятиліть і, з великою ймовірністю, завершиться формуванням американського циклу накопичення капіталу (удруге) через запровадження нового технологічного укладу. Турбулентність системи міжнародних відносин і капіталістичної системи детермінує нестабільність на периферії капіталістичної системи, що буде тільки посилюватися й обумовить початок глобальної війни. Специфіка сьогоденної фази капіталістичної трансформації полягає в поширенні капіталізму в масштабі всього світу, що обумовлює необхідність появи наднаціональних інститутів зі значними повноваженнями, які регулювали б єдину капіталістичну систему після формування нового циклу накопичення капіталу. Обмеженість ресурсів і зростання чисельності населення планети обумовлює процес збереження нееквівалентного обміну та цивілізаційного й технологічного розриву між ядром і периферією капіталістичної системи після формування нового циклу накопичення капіталу. Ситуація турбулентності системи міжнародних відносин і капіталістичної системи,

зростання повноважень (у перспективі) наднаціональних інститутів, активізація конфліктів на периферії та потенційно можливе технологічне відставання низки регіонів світу є викликами й загрозами для національних суверенітетів.

7. Модерні державні інститути вичерпують потенціал для подальшого функціонування в рамках раціонально-бюрократичної логіки через потребу великої кількості ресурсів для забезпечення виконання базових функцій держави, що призводить до процесу «приватизації» деяких традиційно державних сфер і посилення соціального дисбалансу. У такій перспективі можна говорити про те, що процес демонтажу модерних державних структур відбувається як у країнах ядра, так і в країнах капіталістичної периферії. Різниця полягає в масштабах і швидкості цих процесів.

8. Траєкторія розвитку пострадянського простору пов'язана зі спадком радянської модернізації, що є прикладом наздоганяючої модернізації, особливістю якої є формування раціонально-бюрократичної логіки функціонування державних інститутів без інтеграції до капіталістичної системи. Державні інститути радянської модернізації формуються як інтенсивні засоби контролю й вилучення ресурсів, що обумовлює утворення індустріального суспільства в 1950-1960-х рр. Потенціал для подальшого зростання вичерпується через структурні зміни в радянському суспільстві, а сама політична й економічна модель (із послабленими репресивними функціями держави) консервується, що поглиблює організаційний дисбаланс, який і сприяє появі рентоорієнтованих гравців, тіньової економіки, розповсюдження неформальних практик.

9. Українські державні й політичні інститути демонструють немодерну логіку функціонування (через злиття економіки та політики), обумовленої процесом проникнення в ці інститути клієнтарно-патронажних мереж під час інтеграції України до капіталістичної системи в результаті розпаду СРСР. Така ситуація робить неможливим аналіз українського політичного режиму в категоріях, вироблених для аналізу політичних інститутів країн ліберальної

демократії. Український політичний режим може бути визначений як неопатримоніальний. У ньому формально раціонально-бюрократичні інститути «приватизуються» рентоорієнтованими економічними/політичними акторами, інтегрованими в клієнтарно-патронажні мережі, що розглядають ці інститути як джерела отримання ренти.

Запропоновано таку класифікацію рентоорієнтованих гравців:

- ексклюзивні рентоорієнтовані гравці – системні актори політичного/економічного процесу, які мають досить потужну клієнтарно-патронажну мережу, що може кооптувати в собі різноманітні політичні проекти й державні інститути;
- інклюзивні рентоорієнтовані гравці – обмежені в можливості вилучення ресурсів політичні/економічні актори, які не мають потужної клієнтарно-патронажної мережі, що обумовлює стратегію їхньої поведінки – інтеграцію в потужні клієнтарно-патронажні мережі з метою оптимізації власного статусу;
- рентоорієнтовані гравці другого порядку – значна частина виборців і населення, що використовують власні посади й активне виборче право для отримання додаткового прибутку, тобто конвертують власну лояльність в обмін на реальні ресурси.

Особливістю сучасного стану українського політичного режиму є вичерпаність ресурсної бази для подальшого успішного функціонування клієнтарно-патронажних мереж, що в поєднанні з кризою легітимності й неефективністю державних інститутів, зовнішнім та внутрішнім тиском створює небезпечну ситуацію як для політичного режиму, так і для національного суверенітету України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авксентьева Т. Українська держава між Сцилою і Хариброю викликів минулого та майбутнього: чи можлива власна парадигма розвитку? / Т. Г. Авксентьева // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Питання політології». – 2014. - №1111. – С. 28 -32.
2. Агамбен Д. Номо сасер. Суверенная власть и голая жизнь / Д. Агамбен; пер. с итал. И. Левиной, О. Дубицкой, П. Соколова, М. Велижева, С. Козлова. М.: Издательство «Европа», 2011. – 256 с.
3. Агамбен Д. Номо сасер. Чрезвычайное положение / Д. Агамбен; пер. с ит. М. Велижева, О. Дубицкой, И. Левиной, П. Соколова; науч. ред. Л. Воропай. – М.: Издательство «Европа», 2011. – 148 с.
4. Агамбен Д. Вступительная заметка о понятии демократии / Д. Агамбен// Ойкумена. – 2010. – № 7. – С. 247 – 249.
5. Аглиетта М. Деньги между насилием и доверием / М. Аглиетта, А. Орлеан; пер. с фр. И. А. Егорова; под науч. ред. Н. А. Макашевой. – М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2006. – 365 с.
6. Аллен Р. Британская промышленная революция в глобальной картине мира / Р. Аллен; пер. с англ. Е. Володиной. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. – 448 с.
7. Аллен Р. От фермы к фабрике: новая интерпретация советской промышленной революции / Р. Аллен; пер. с англ. Н. В. Автономовой; науч. ред. перевода В. С. Автономовой. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2013. – 390 с.
8. Альтузий И. Общие элименты политики / И. Альтузий // Ойкумена. – 2010. – № 7. – С. 236 – 246.
9. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон; пер. с англ. В. Николаева; вступ. ст. С. Баньковской. – М., 2001. – 288 с.

10. Андерсон П. Переходы от античности к феодализму / П. Андерсон; пер. с англ. А. Смирнова; под. ред. Д. Е. Фурмана. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2007. – 288 с.
11. Андерсон П. Родословная абсолютистского государства / П. Андерсон; пер. с англ. И. Куриллы. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. – 512 с.
12. Арендт Х. О революции / Х. Арендт; перевод И. В. Косич. – М.: Издательство «Европа», 2011. – 464 с.
13. Арриги Д. Адам Смит в Пекине: Что получил в наследство XXI век. /Д. Арриги; пер. с англ. Т.Б. Менская. – М.: Институт общественного проектирования, 2009. – 456 с.
14. Арриги Д. Долгий двадцатый век. Деньги, власть и истоки нашего времени /Д. Арриги; пер. с англ. А. Смирнова и Н. Эдельмана. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 472 с.
15. Афанасьев М. Клиентелизм и российская государственность / М. Афанасьев. – 2-е изд., доп. – М.: Московский общественный научный фонд, 2000. – 318 с.
16. Берман Г. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман; пер. с англ. Н.Р.Никонова при участии Н.Н.Деевой. – М.: НОРМА, 1998. – 624 с.
17. Блок М. Феодальное общество / М. Блок; пер. с фр. М. Ю.Кожевниковой. – М.:Издательство им. Сабашниковых, 2003. – 504 с.
18. Бринолфссон Э. Новый мировой порядок /Э. Бринолфссон, Э. Макафи, М. Спенс. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://hvylyya.net/analytics/society/novy-j-mirovoj-poryadok.html>
19. Бродель Ф. Динамика капитализма / Ф. Бродель. – С.: «Полиграмиа», 1993. – 128 с.
20. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. У 3-х т. Том 1. Структури повсякденності: можливе й неможливе / Ф. Бродель; пер. з фр. Г. Філіпчук. – К.: Основи, 1995. – 543 с.

21. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. У 3-х т. Том 3. Час світу / Ф. Бродель; пер. з фр. Г. Філіпчук. – К.: Основи, 1998 – 631 с.
22. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. Т.2. Игры обмена / Ф. Бродель; пер. с фр. Л. Е. Куббея. – М.: Издательство «Весь Мир», 2007. – 672 с.
23. Бурдьё П. От «королевского дома» к государственному интересу: модель происхождения бюрократического поля / П. Бурдьё // Социология социального пространства. — М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – С. 255– 288.
24. Бушанський В. Нові геополітичні протистояння та їх наслідки для України / В. Бушанський // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса]. – 2014. – Вип. 3 (71). – С. 83– 104.
25. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение / И. Валлерстайн. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.
26. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн; пер. с англ. П. М. Кудюкина. – СПб. : Издательство «Университетская книга», 2001. – 416 с.
27. Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация / И. Валлерстайн; пер. с англ. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008. – 176 с.
28. Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мир-экономики в XVI веке / И. Валлерстайн; предисл. Г. М. Дерлугьяна, пер с англ., литер., редакт., Н. Проценко, А. Черняева. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. – 552 с.

29. Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Том II. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600-1750 гг. / И. Валлерстайн; пер. с англ., литер. редакц., комм. Н. Проценко. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. – 528 с.
30. Вебер М. Государство і суспільство: нариси соціології розуміння / М. Вебер; з нім. пер. М. Кушнір. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2012. – 1112 с.
31. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер; пер. з нім. О. Погорілого. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
32. Волков В. Силовое предпринимательство, XXI век: экономико-социологический анализ/ В. Волков. – изд.3-е, испр. и доп. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2012. – 352 с.
33. Гайко О. С. Абсолютистський суверенітет і національний суверенітет: витоки формування національних держав / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2016. – Вип. 30. – С. 104–108.
34. Гайко О. С. Агоністична модель демократії: повернення нормативної політичної теорії / О. С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2011. – № 949. – Вип. 18. – С. 28–33.
35. Гайко О. С. Еволюція суверенітету: проблемне поле / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2012. – № 1031. – Вип. 22. – С. 9 –14.
36. Гайко О. С. Капіталізм, національний суверенітет і демократія: стан сучасних ліберальних політій / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2013. – № 1060. – Вип. 23. – С. 16–21.

37. Гайко О. С. Надзвичайний стан і демократія: механізм збільшення повноважень держави в сучасних ліберальних демократіях / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2013. – № 1073– Вип. 24. – С. 47–53.
38. Гайко О. С. Політичне як предмет дослідження / О. С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2011. – № 984. – Вип. 19. – С. 15–18.
39. Гайко О. С. Современное государство и кризис либеральной модели демократии / О. С. Гайко // Научно-методический и теоретический журнал «Социосфера». Часть 1. – Пенза: Научно-издательский центр «Социосфера» 2013. – №4. – С. 186-190.
40. Гайко О. С. Специфіка і перспективи українського політичного режиму / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2014. – № 1111. – Вип. 26. – С. 10–14.
41. Гайко О. С. Траєкторія розвитку пострадянського простору у контексті особливостей радянської модернізації: макроісторична перспектива / О. С. Гайко // S.P.A.C.E./ Society, Politics, Administration in Central Europe: Електронний науково-практичний журнал. – 2017. – № 6. – С. 9–12.
42. Гайко О. С. Трансформація держав сучасного типу / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2016. – Вип. 29. – С. 46–50.
43. Гайко О. С. Трансформація сучасної капіталістичної системи / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2014. – № 1132. – Вип. 27. – С. 114–119.
44. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель; пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с.

45. Гильфердинг Р. Финансовый капитал / Р. Гильфердинг; пер. с нем. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1959. – 491 с.
46. Глинос Дж. Радикальный демократический этос, или Что такое подлинное политическое действие? / Дж. Глинос // Логос. – 2003. – № 4–5. – С. 82–104.
47. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – 503 с.
48. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку, 1914-1991 / Е. Гобсбаум. – К.: – Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 544 с.
49. Голдстоун Д. Почему Европа? Возвышение Запада в мировой истории, 1500-1850 / Д. Голдстоун. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. – 224 с.
50. Даль Р. Демократія та її критики/ Р. Даль; пер. з англ. М. Лупішко, О. Лупішко. – Х.: Вид. Група «РА-Каравела», 2002. – 440 с.
51. Даль Р. О демократии / Р. Даль; пер. с англ. А.С. Богдановского; под ред. О.А. Алякринского. – М: Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
52. Дарден К. Целостность коррумпированных государств: взяточничество как неформальный институт управления / К. Дарден // Прогнозис. – 2009. — № 2. – С. 109—134.
53. Дерлугьян Г. Адепт Бурдьё на Кавказе: Эскизы к биографии в миросистемной перспективе / Г. Дерлугьян. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. – 560 с.
54. Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы / Г. Дерлугьян. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2013. – 384 с.
55. Дерлугьян Г. Сильные вождества из слабых государств, или высвобождение элементарной власти / Г. Дерлугьян, Т. Эрл // Ойкумена. – 2012. – Вып. 9. – С. 98 – 123.

56. Дерлугьян Г. Современное обществознание: от теоретических прорывов к неоклассическому синтезу? / Г. Дерлугьян// Ойкумена. – 2009. – Вып. 6. – С. 7 – 52.
57. Еліас Н. Про німців / Н. Еліас; пер.з нім. О. Кислюк. – К.: Юніверс, 2010. – 432 с.
58. Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / Н. Еліас. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 672 с.
59. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек; вступ. ст. И. Ю. Козлихина. – Спб.: Юрид. Центр Пресс, 2004. – 752 с.
60. Ергин Д. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть / Д. Ергин ; пер. с англ. А. Кватковского и др.; ред., предисл. В. Ионова. – М.: Альпина Паблишер, 2012. – 944 с.
61. Жувенель Б. Власть: Естественная история ее возрастания / Б. де Жувенель; пер. с фр. В.П. Гайдамака, А.В. Матешук. – М.: ИРИСЭН, Мысль, 2011. – 546 с.
62. Иванов В. Государство и суверенитет. Спор о суверенитете / В. Иванов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Gosudarstvo-i-suverenitet>
63. Иванов В. Теория государства / В. В. Иванов. – М.: Изд. Дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 288 с.
64. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / М. Калдор; пер. с англ. А. Апполонова, М. Дондуковского; ред. перевода А. Смирнов, В. Софронов.. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 416 с.
65. Кельзен Г. Чистое учение о праве. 2-е изд / Г. Кельзен. — СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2015. – 542 с.
66. Кларк Г. Прощай, нищета! Краткая экономическая история мира / Г. Кларк; пер. с англ. Н. Эдельмана. – М.: Изд-о Института Гайдара, 2012. – 544 с.

67. Клаузевиц К. О войне / К. Клаузевиц; пер. с нем. – М.: Издательская корпорация «Логос»; Международная академическая издательская компания «Наука». – 448 с.
68. Коллинз Р. Золотой век макроисторической социологии / Р. Коллинз// Время мира, вып 1, 1998. – С. 72– 89
69. Коллинз Р. Макросоциология: Очерки социологии большой деятельности / Р. Коллинз; пер. с англ. и послесл. Н.С. Розова. – М.: УРСС: ЛЕНАНД, 2015. – 504 с.
70. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Н. Д. Кондратьев; Международный фонд Н. Д. Кондратьева и др.; Ред. колл.: Абалкин Л. И. (пред.) и др.; сост. Яковец Ю. В. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. – 767 с.
71. Кордонский С. Ресурсное государство: сборник статей / С. Кордонский. – М.: REGNUM, 2007. – 108 с.
72. Кордонский С. Сословная структура постсоветской России / С. Кордонский. – М.: Институт фонда «Общественное мнение», 2008. – 216 с.
73. Красин Ю. Демократия перед вызовами: модификация или смена парадигмы?/ Ю. Красин. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://dissers.ru/nauchnye-stati/a47.php>
74. Крауч К. Постдемократия / К. Крауч. – М.: Изд. дом. Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 192 с.
75. Крауч К. Странная не-смерть неолиберализма / К. Крауч. – М.: Издательский дом «Дело», 2012. – 272 с.
76. Кревельд М. Расцвет и упадок государства / М. ван Кревельд. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 544 с.
77. Кревельд М. Трансформация войны / М. ван Кревельд. – М.: ИРИСЭН, 2005. – 384 с.
78. Крисенко О. Вплив неформальних інститутів на український політичний процес / О. В. Крисенко // Стратегічні пріоритети. – №4 (25). – 2012. – С. 58 – 62.

79. Кузьо Т. Посткоммунистические транзиты: три измерения или четыре? / Т. Кузьо// Ойкумена. – 2005. – № 3. – С. 169 – 181.
80. Лахман Р. Капиталисты поневоле: Конфликт элит и экономические преобразования в Европе раннего Нового времени / Р. Лахман; пер. с англ. А. Лазарева. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. – 456 с.
81. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ж. Ле Гофф. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 560 с.
82. Литвиненко Н. Концепция справедливости Джона Ролза / Н. Литвиненко // Логос. – 2006. - №1. – С. 27- 34.
83. Лок Дж. Два трактата про врядування / Дж. Лок. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 265 с.
84. Люттвак Э. Государственный переворот: Практическое пособие / Э. Н. Люттвак. – М.: Русский Фонд Содействия Образования и Науке, 2012. – 326 с.
85. Мадатов А. Концепции и модели демократии: проблемы и дилеммы/ А. Мадатов// Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 1999. – № 1. – С. 53–62.
86. Макарычев А. Суверенитет, власть и политическая субъектность: две линии критической теории / А. Макарычев. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу <http://www.politex.info/content/view/757/30/>
87. Макиавелли Н. Сочинения / Н. Макиавелли. – М.: «Красный пролетарий», 1933. – 505 с.
88. Мак-Нил У. В погоне за мощью. Технология, вооруженная сила и общество в XI – XX веках. – М., 2008. – 456 с.
89. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти / Вільям Мак-Ніл; пер. з англ. – 2-ге вид., випр. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 960 с.
90. Манн М. Власть в XXI столетии: беседы с Джоном А. Холлом [Текст] / М. Манн. – М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2014. – 208.

91. Маритен Ж. Человек и государство/ Ж. Маритен. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 196 с.
92. Масловский М. Парадигмы современной исторической социологии / М. Масловский // Вестник ННГУ им. Н.И. Лобачевского. Серия: Социальные науки. Вып.1 (2). Н.Новгород: Изд-во ННГУ, 2002. С.150-154.
93. Мациевский Ю. Псевдо, квази или полу: какой политический режим формируется в Украине?/ Ю. Мациевский // Ойкумена. – 2011. – № 8. – С. 128 – 145.
94. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади/ Ж. Мере; пер. з франц. Л. Кононовича. – Л.: Кальварія, 2003. – 216 с.
95. Морозова Е. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии/ Е. Морозова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 247 с.
96. Мур Б. Социальные истоки диктатуры и демократии: Роль помещика и крестьянина в создании современного мира / Б. Мур-младший. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. – 488 с.
97. Мусихин Г. Классификация теорий суверенитета как попытка преодоления «концептуального эгоизма» / Г. Мусихин // Общественные науки и современность, 2010 № 1. С. 64 – 78.
98. Муфф Ш. К агонистической модели демократии/ Ш. Муфф // Логос. – 2004. – №2. – С. 180-197.
99. Муфф Ш. Карл Шмитт и парадокс либеральной демократии / Ш. Муфф // Логос. — 2004. — № 6. — С. 140-153.
100. Норт Д. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Д. Норт, Д. Уоллис, Б. Вайнгаст. – М.: Изд. Института Гайдара, 2011. – 480 с.
101. Осин В. Академия и политический режим: неопатримониальная наука в Украине (и Молдове) / В. Осин// Ab Imperio. Studies of New Imperial History and Nationalism in the Post-Soviet Space. – 2014. – №. 3. – P. 295– 360.

102. Печерская Н. Современный дискурс справедливости: Джон Ролз или Майкл Уолзер?// Н. Печерская// Общественный науки и современность. – 2001. - №2. – С. 77 – 88.
103. Пикетти Т. Капитал в XXI веке / Т. Пикетти; пер. с фр. А.Л.Дунаев, науч.ред.пер. А.Ю.Володин. – М.: Ад Маргинем Пресс, 2015. – 592 с.
104. Плискевич Н. «Власть-собственность» в современной России : происхождение и перспективы мутации / Н. Плискевич // Мир России. – 2006. – № 3. – С. 62–113.
105. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / К. Поланьи. – СПб. : Алетейя, 2002. – 320 с.
106. Попов В. Почему снижались темпы роста советской экономики в брежневский период? / В. Попов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу:http://www.intelros.ru/readroom/nz/2_52/1281pochemu_snizhalis_tempy_rosta_sovetskoyj_ekonomiki_v_brezhnevskijj_period.html
107. Пшеворский А. Переходы к демократии / А. Пшеворский. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://society.polbu.ru/political_science/ch78_xii.html
108. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский; пер с англ. под ред. проф. В. А. Бажанова. – М. : «Российская политическая энциклопедия», 2000. – 320 с.
109. Рансьер Ж. На краю политического / Ж. Рансьер; пер. с франц Б. М. Скуратова. – М.: Прикис, 2006. – 240 с.
110. Рансьер Ж. Разделяя чувственное / Ж. Рансьер; пер. с франц. В. Лапицкого, А. Шестакова. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2007. – 264 с.
111. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1995. – № 5. – С. 5 – 15.

112. Режим чрезвычайного положения: опыт правового регулирования и практики применения в зарубежных странах. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.svor.ru/public/docs_1992_6_10_1351677414.pdf

113. Розенбергс Р. Проблема социального консенсуса в работах Ю. Хабермаса /Р. Розенбергс. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.ecsocman.edu.ru/data/711/155/1217/012_Rozenbergs.pdf

114. Розов Н. Историческая макросоциология: становление, основные направления исследований и типы моделей / Н. Розов// Общественные науки и современность. 2009. № 2. С. 151-161.

115. Ролз Д. Політичний лібералізм / Д. Ролз. – К.: Основи, 2000. – 382 с.

116. Ролз Д. Справедливость как честность / Д. Ролз // Логос. – 2006. – № 1. – С. 35–60.

117. Романенко Ю. Вторая украинская республика: от рассвета до заката / Ю. Романенко. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://hvylya.net/interview/politics2/vtoraya-ukrainskaya-respublika-ot-rassveta-do-zakata.html>

118. Романенко Ю. Вторая украинская республика: от рассвета до заката-2. Начало конца/ Ю. Романенко. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://hvylya.net/interview/politics2/vtoraya-ukrainskaya-respublika-ot-rassveta-do-zakata-2-nachalo-kontsa.html>

119. Романенко Ю. Угроза глобальной войны: движущие силы, противоборствующие коалиции и перспективы Украины / Ю. Романенко. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://hvylya.net/interview/geopolitics2/ugroza-globalnoj-voyny-dvizhuschie-sily-protivoborstvujuschie-koalitsii-i-perspektivy-ukrainy.html>

120. Рормозер Г. Кризис либерализма / Г. Рормозер. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/rorm/01.php

121. Русакова О. Основные разновидности современных теорий политического дискурса: опыт классификаций / О. Русакова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/v/osnovnye-raznovidnosti-sovremennyh-teoriy-politicheskogo-diskursa-opyt-klassifikatsiy>
122. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо. – М.: ОГИЗ-СОЦЭКГИЗ, 1938. – 123 с.
123. Рыженков С. Локальные режимы и «вертикаль власти» /С. Рыженков – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/ry6.html>
124. Сергунин А. Суверенитет: эволюция концепта / А. Сергунин – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.politex.info/content/view/756/30/>
125. Скотт Дж. Благими намерениями государства / Дж. Скотт; пер. с англ. Э. Н. Гусинского, Ю. И. Турчаниновой. – М.: Университетская книга, 2005. – 576 с.
126. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962. – 677 с.
127. Спіноза Б. Теологічно – політичний трактат / Б. Спіноза. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. – 237 с.
128. Течке Б. Метаморфозы европейской территориальности: историческая реконструкция / Б. Течке. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://intelros.ru/pdf/Prognosis/01/12.pdf>
129. Тешке Б. Миф о 1648 годе: класс, геополитика и создание современных международных отношений/ Б. Тешке. – М.: Изд. дом. Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – 416 с.
130. Тилли Ч. Государственное ресурсоизвлечение и демократия / Ч. Тилли // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. — № 4. – С. 38—49.

131. Тилли Ч. Демократия / Ч. Тилли;. – М.: АНО «Институт общественного проектирования», 2007. – 263с.
132. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990 – 1992 гг. / Ч. Тилли; пер. с англ. Т. Б. Менской. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 360 с.
133. Уолтц К. Человек, Государство и Война: теоретический анализ / К. Уолтц //Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П. А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. – С. 93 – 110.
134. Фергюсон Н. Империя: чем современный мир обязан Британии / Н.Фергюсон. – М.: Астрель: CORPUS, 2013. – 560 с.
135. Филиппов А. Суверенитет / А. Филиппов// Апология. –2005. – №3. – С. 58 –77.
136. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: Монография/ А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
137. Фисун А. Политическая экономия «цветных» революций: неопатримониальная интерпретация / А. Фисун // Прогнозис. – 2006. – № 3. – С. 211–244.
138. Фисун А. Постклассические модели демократии: концептуальные истоки и тенденции эволюции / А. Фисун// Ойкумена. – 2009. – Вып.6. – С.180–196.
139. Фисун А. Украинская неопатримониальная демократия: формирование, специфика и тенденции развития / А. Фисун // Ойкумена. – 2011. – № 8. – С. 119 – 127.
140. Фисун А.А. Украинский nation-building: теоретические и сравнительные перспективы / А.А. Фисун // Ойкумена. – 2010. – № 7. – С.137 – 148.
141. Фридман Дж. Горячие точки. Геополитика, критика и будущее мира / Дж. Фридман. – СПб.: Питер, 2016. – 400 с.

142. Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Каллеж де Франс в 1977-1978 учебном году/ М. Фуко. – СПб.: Наука, 2011. – 544 с.
143. Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций прочитанных в Каллеж де Франс в 1978-1979 учебном году/М. Фуко. – СПб.: Наука, 2010. – 448 с.
144. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас . – СПб.: Наука, 2001 – 417 с.
145. Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность. Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас. – М.: Издательский центр «Academia», 1995. – 254 с.
146. Хабермас Ю. Отношение между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Ю. Хабермас//THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1993. – Т.1. – вып.2. – С.123–136.
147. Хабермас Ю. Политические работы / Ю. Хабермас. – М.: Праксис, 2005. – 368 с.
148. Хабермас Ю. Проблема легитимации позднего капитализма / Ю. Хабермас. – М.:Праксис, 2010. – 264 с.
149. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Двенадцать лекций / Ю. Хабермас; пер. с нем. – 2-е изд., испр. – М.: Издательство «Весь Мир», 2008. – 416 с.
150. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М.: РОССПЭН, 2003. — 368 с.
151. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 432 с.
152. Хардт М. Империя / М. Хардт, А. Негри. – М.: Праксис, 2004 – 440 с.
153. Хардт М. Множество: война и демократия в эпоху империи / М. Хардт, А. Негри. – М.: Культурная революция, 2006. – 559 с.

154. Хархордин О. Обличать и лицемерить. Генеалогия российской личности / О. Хархордин. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2002. – 511 с.
155. Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия / Г. Хейл. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://polit.ru/article/2008/05/26/hale/>
156. Хейл Г. Формальные конституции в неформальной политике: институты и демократизация в постсоветской Евразии / Г. Хейл // Ойкумена. – 2011. – Вып. 8. – С. 87– 118.
157. Хеншелл Н. Миф абсолютизма: Перемены и преемственность в развитии западно-европейской монархии раннего Нового времени / Н. Хеншелл. - СПб.: Алетейя, 2003. – 272 с.
158. Хобсбаум Э. Век Империи. Европа 1875 – 1914 / Э. Хобсбаум. Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1999. – 512 с.
159. Хобсбаум Э. Век Капитала. Европа 1848 – 1875 / Э. Хобсбаум. Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1999. – 480 с.
160. Хобсбаум Э. Век Революции. Европа 1789 – 1848 / Э. Хобсбаум. Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1999. – 480 с.
161. Шаповаленко М. Политический капитал как основа легитимации реформ в постсоветских странах (на примере Украины) / М. Шаповаленко // Ойкумена. – 2007. – Вып.5. – С.138 – 147.
162. Шмитт К. Диктатура. От истоков современной идеи суверенитета до пролетарской классовой борьбы / К. Шмитт. – СПб.: Наука, 2005. – 326 с.
163. Шмитт К. Абсолютизм / К. Шмитт // Ойкумена. – 2010. – № 7. – С. 250 – 255.
164. Шмитт К. Государство и политическая форма / К. Шмитт. – М.: Изд. дом Гос.ун-т – Высшей школы экономики, 2010. – 272 с.
165. Шмитт К. Духовно-историческое состояние современного парламентаризма. Предварительные замечания (О противоположности

парламентаризма и демократии) / К. Шмитт // Социологическое обозрение, – 2009. – № 2. – С. 6 – 16.

166. Шмитт К. Левиафан в учении о государстве Томаса Гоббса / К. Шмитт. – СПб.: «Владимир Даль», 2006.— 300 с.

167. Шмитт К. Политическая теология / К. Шмитт. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2000. – 336 с.

168. Шмитт К. Понятие политического/ К. Шмитт // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 35 – 67.

169. Шмитт К. Сильное государство и здоровая экономика / К. Шмитт // Ойкумена. – 2010. – № 8. – С. 210 – 224.

170. Шмитт К. Теория партизана / К. Шмитт; пер. с нем. Ю. Ю. Коринца. – М.: Праксис, 2007. – 301 с.

171. Шумпетер Й. Капитализм, Социализм и Демократия / Й. Шумпетер. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.

172. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу/Й. Шумпетер; пер. з англ. В. Старка. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.

173. Элиас Н. Придворное общество: Исследования по социологии короля и придворной аристократии / Н. Элиас; пер. с нем. А. П. Кухтенкова. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 368 с.

174. Benoist A. What is Sovereignty? / A de Benoist. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <https://neweuropeanconservative.files.wordpress.com/2012/11/what-is-sovereignty.pdf>

175. Bodin J. Six books of the commonwealth / J Bodin. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.yorku.ca/comminel/courses/3020pdf/six_books.pdf

176. Brenner R. The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism / R. Brenner// New Left Review. – 1977. – № 104. – P. 25–92.
177. Crouch C. After Privatised Keynesianism / C. Crouch. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.compassonline.org.uk/wp-content/uploads/2013/05/CTP41KeynesianisamCrouch.pdf>
178. Downs A. An Economic Theory of Political Action in a Democracy / A. Downs // The Journal of Political Economy. – 1957. – Vol. 65. – Issue 2. – P. 135 – 150.
179. Fisun O. The Dual Spiral of Ukrainian Politics after 2010 / O. Fisun. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.ponarseurasia.org/sites/default/files/policy-memos-pdf/pepm_165.pdf
180. Hale H. Ukraine: The Uses of Divided Power / H. Hale // Journal of democracy. –2010. – Vol. 21. – No 3. – P. 84–98.
181. Huysmans J. The Jargon of Exception – On Schmitt, Agamben and the Absence of Political Society/ J. Huysmans//International Political Sociology. – 2008. – No 2. – P. 165–183
182. Kalyvas A. Popular Sovereignty, Democracy, and the Constituent Power/A. Kalyvas // Constellations. – 2005. – No12 (2). – P. 223–244.
183. Kantorowicz, E. The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology/ E. Kantorowicz. – NJ: Princeton University Press, 1997. – 568 p.
184. Krieken R. The sovereignty of the governed and contemporary constitutionalism/ R. Krieken. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://ses.library.usyd.edu.au/bitstream/2123/917/1/Sovereignty.pdf>
185. Laclau E., Mouffe C. Hegemony and socialist strategy / E. Laclau, C. Mouffe. –Verso, 2001. – 218 p.

186. Lazzarato M. From biopower to biopolitics/ M. Lazzarato. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.generation-online.org/c/fcbiopolitics.htm>
187. Luisetti F. Carl Schmitt and Giorgio Agamben from Biopolitics to Political Romanticism / F. Luisetti // *Journal of Philosophy of Life*. – 2011. – Vol.1. – No.1. – P. 49–58
188. Mann M. The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results/ M. Mann. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/mann/Doc1.pdf>
189. Rzegocki A. Idea raison d'état w przeszłości i w kontekście współczesnej integracji europejskiej / A. Rzegocki. – W.: Centrum Europejskie Natolin, 2003. – 32 s.
190. Short Y. Life and Law: Agamben and Foucault on Governmentality and Sovereignty/ Y. Short // *Journal for the Arts, Sciences, and Technology*. – 2005. – Vol. 3. – No.1. – P. 6–25.
191. Sieyès E.-J. What is the Third Estate?/ E.-J. Sieyès. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://pages.uoregon.edu/dluebke/301ModernEurope/Sieyes3dEstate.pdf>
192. Tilly C. Reflections on the history of European state-making / C. Tilly // *The Formation of national States in Western Europe* / [ed. C. Tilly]. – Princeton University Press, 1975. – P. 3 – 83.
193. Tilly C. War Making and State Making as Organized Crime / C. Tilly // *Bringing the State Back In* / [ed. P. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol]. – Cambridge University Press, 1985. – P. 169 – 191.

ДОДАТОК

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Гайко О. С. Агоністична модель демократії: повернення нормативної політичної теорії / О. С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2011. – № 949. – Вип. 18. – С. 28-33.
2. Гайко О. С. Політичне як предмет дослідження / О. С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2011. – № 984. – Вип. 19. – С. 15-18.
3. Гайко О. С. Еволюція суверенітету: проблемне поле / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2012. – № 1031. – Вип. 22. – С. 9-14.
4. Гайко О. С. Капіталізм, національний суверенітет і демократія: стан сучасних ліберальних політій / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2013. – № 1060. – Вип. 23. – С. 16-21.
5. Гайко О. С. Надзвичайний стан і демократія: механізм збільшення повноважень держави в сучасних ліберальних демократіях / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2013. – № 1073. – Вип. 24. – С. 47-53.
6. Гайко О. С. Специфіка і перспективи українського політичного режиму / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2014. – № 1111. – Вип. 26. – С. 10-14.
7. Гайко О. С. Трансформація сучасної капіталістичної системи / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2014. – № 1132. – Вип. 27. – С. 114-119.
8. Гайко О. С. Трансформація держав сучасного типу / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2016. – Вип. 29. – С. 46-50.

9. Гайко О. С. Абсолютистський суверенітет і національний суверенітет: витоки формування національних держав / О.С. Гайко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2016. – Вип. 30. – С. 104-108.

10. Гайко О. С. Траєкторія розвитку пострадянського простору у контексті особливостей радянської модернізації: макроісторична перспектива / О. С. Гайко // S.P.A.C.E./ Society, Politics, Administration in Central Europe: Електронний науково-практичний журнал. – 2017. – № 6. – С. 9-12.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

11. Гайко О. С. Современное государство и кризис либеральной модели демократии / О. С. Гайко // Научно-методический и теоретический журнал «Социосфера». Часть 1. – Пенза: Научно-издательский центр «Социосфера» 2013. – №4. – С. 186-190.

Наукові праці апробаційного характеру:

12. Гайко О. С. Деліберативна демократія Ю. Габермаса / О. С. Гайко // Матеріали міжнародної наукової конференції «VI Харківські студентські філософські читання» (м. Харків, 2-3 квітня 2009 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 165-166.

13. Гайко О. С. Парадигми демократії: агрегативна (Й. Шумпетер), деліберативна (Ю. Хабермас) та агоністична (Ш. Муфф)/ О. С. Гайко // Соціологія у (пост) сучасності. Збірник тез доповідей учасників VII Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 13-15 квітня 2009 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 51-53.

14. Гайко О. С. Надзвичайний стан як властивість суверенітету / О. С. Гайко // Матеріали міжнародної наукової конференції «IX Харківські студентські філософські читання» (м. Харків, 25-26 квітня 2013 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 125-126.

15. Гайко О. С. Демократія і політичне: проблеми сучасних ліберальних демократичних інститутів/ О. С. Гайко // Матеріали міжнародної наукової конференції «Х Харківські студентські філософські читання» (м. Харків, 24-26 квітня 2014 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 53-55.

16. Гайко О. С. Макроісторична перспектива досліджень суверенітету в сучасній політичній теорії/ О. С. Гайко // Суспільні науки: виклики і сьогодення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 9-10 червня 2017 р.). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2017. – С. 101-102.

17. Гайко О. С. Клієнтарно-патронажний характер українського політичного режиму/ О. С. Гайко // Чинники розвитку суспільних наук у ХХІ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 27-28 жовтня 2017 р.). – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2017. – С. 83-86.

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертації:

18. Гайко О. С. Політична нація і суверенітет / О. С. Гайко // Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. – К. : НІСД, 2012. – С. 120-125.